

Гнат Хоткевич Довбуш

Частина перша

I

Таж могла би бути спокійною. І навіть щасливою. Олекса не пиячив, не бив її, не волочився за любасками і їх до хати не спроваджував. От газдував, як і інший порядний: гарував коло свого господарствечка, маржинку¹ якусь плекав. Правда, не було так на чому вже й газдувати. Ґрунтику дасть Біг, маржинки якась пара хвостів, та й тої годувати нічим: десь по узбіччях насмикає Єлена та Олекса, десь укосить заробляючи — ото й усе.

Може, якби не панщина, то поменшало б злиднів: там би приспорив чоловік, а воно і йшло би все у купку. Але панщина не давала. Саме в золоту пору, коли днина одна важить, пішов би заробив — а тут іди на панське.

Воно і кожному так, усім так, але ніхто не відчуває того стільки по — особливому, як Олекса.

¹ Маржина — худоба.

Цей ніколи не мовчить. Лає панів на чім світ стоїть. Так клене часом, що Єлена не може того слухати.

— Оле!.. Бійси Бога... Тоже дес хтос учует — панові донесут...

— То й шо?

— Та й ме збиткуватиси над тобов і наді мнов!..

Олекса скрипне зубами, і коли що було у нього в руках — ламає.

Раз закладав вориння² з грубих заворітниць. Саме прийшов панський гайдук кликати на роботу. Олекса почервонів, вдарив заворітницею об коліно — і груба деревина розламалася, як скіпка.

Олекса глянув і... усміхнувся. Гайдук роззявив рота.

— Ади, видев, із трішшінов була!.. — протяг він невдоволено. Мовчки, з тою ж усмішкою на устах, Олекса взяв другу заворітницю з купи, вдарив об коліно — переломилася й вона. Гайдук плюнув і, нічого не сказавши, якимсь бистро відійшов геть. А Олекса спокійно пішов на панщину. І не кляв сьогодні, і не лаявся. А Єлена хрестилася вдячно. Бо кожного разу, як відправляє чоловіка в лютості на панщину, боялася, дуже боялася, як би щось не сталося. Особливо

² Вориння — огорожа.

останніми часами появилася в поведженні Олекси якась упертість, трудніше він став переносити долегливості панщини, сильніше лаявся й дужче скрипів зубами. Панщина!.. Що ж, що панщина?... Не у нас лише у селі пани, і не ми самі ходимо на панську роботу. Рахувати, по цілім світі так, що є пани й холопи. Так уже Бог дав, що ж удієш проти Божої волі? Треба коритися...

Чи він один, Олекса? Всім же людям тяжко, всі терплять, але мовчать і в покірності переносять. А Олекса не хоче — оце і є причина неспокоїв Єлени. Вона криється, вона не подає виду, вона все вдає щасливу.

— Е, сусідко файна! Шеслива ти, шо твій, ади, не п'єт та й не збиткуєси над тобов. А йк мій що ннина Божа п'єний з коршми приходит та б'є мене, гітву ногами копає. З хати вігонит, а сам із любасков си набуват. Та не встидаєси добрих людей, на гіти си не дивит. Йой... побило мене трома нишестями... шеслива ти, сусідочко... ніц того не знаєш. Тихо у вас, ік у церкові. Лагідков усе йдет, супокійно...

Раніше це підіймало Єлену у власних очах. Вона неначе діставала на хвильку змогу зі сторони, з віддалення заобсервувати своє власне життя і, в порівнянні з сусідчиним, знаходила багато додатніх рис. Тоді душа її переповнялася вдячністю. Вона не знала вже, чим і догодити своєму Олексі, що він

зробив її щасливою. Без багатства, без статків та маєтків, на шматинці землі в убогій хаті...

І от тепер Єлена чула, що все те щастя кудись відлітало.

Незримо, непомітно, бо нічого, як єсть нічого особливого не сталося й не змінилося. Той же будень, те ж свято. І Олекса ніби такий самий і... ніби не такий. Якимось глибинним, не шостим уже, а якимось дванадцятим, чи що, органом чуття, несвідомо для самої себе десь занотувала Єлена якісь невловимі прояви — і для неї вони стали реальністю.

В тім був трагізм. Для неї ясно — а ніхто не бачить. Вона відчуває — а визначити словами не може. Зрештою — що слова? Слова ніколи нічого не можуть. Он спробувала якось.

— Олексику... — сказала, — і тільки. Більше не знайшлося слів. Бо Олекса так здивовано глянув, і погляд той був таким яскравим показником далекості, усамітнення, пустельництва якогось, що Єлені стало ясно — де вже там пробитися через ту пустелю й дістатися до свого справжнього давнього Олекси. І зосталася сама. Билася з думками, довго не спала ночами, шукаючи причин і роздумуючи — чи не могла б вона повалити їх своїми слабими жіночими руками. Але нічого не бачила, ніде не слідно жодних фундаментів.

Перше, що приходить звичайно — і Єлені прийшло — се думка про іншу жінчину.

З усім спритом любящої істоти, з усією тихістю й обережністю, на які була здібна, почала стеження. Як беззвучна тінь, висувалася за Олексою, коли він куди виходив; годинами простоювала десь у гущавині смерек, падала в темноту між камінням і лежала; входила несподівано під зручно і тонко вигаданим приводом до хати, де був чоловік — і ніде, нічого, ніяк.

З усіма рівний, холоднокровний, з бесідою тихою, навіть повільною, Олекса, здавалося, не робив різниці між людиною й жінчиною, звертаючись до них однаково ввічливо, однаково спокійно.

Не бракувало на селі таких молодичь, які будь рухом руки, будь бровами, очима давали знати, що не від того були б, аби... якос... Але навіть у таких випадках, коли чоловік звичайно не витримує й піддається спокусі — навіть тут Олекса зоставався врівноваженим, спокійним, розхолоджуючи тим спокоєм палку якусь молодичу.

Перебрала Єлена всіх дівчат, усіх молодих жінчин свого села, всіх приміряла до чоловіка — ні!.. Нема нічого.

А відчуження преціж є. Чує його Єлена! Вона могла б сказати навіть, скільки ліктів воно шириною.

Може, просто розлюбив? Буває ж так... Любив, подобалася, все — а потім охолов. Отак, як вогнище: не може ж він вічно горіти?!

Упала духом, коли вперше відчула цю думку як свою. Це вже був би кінець. Що з того, що нема жінщини, — вона явиться.

І знову напружила весь свій сприт, нотувала в думці кожний рух, кожний погляд, кожне слово чоловіка — ні! І тут нічого!

Любить, видно, любить. Не тим парубочим блискотливим коханням, що обпалює, як солом'яний вогонь, і, як солом'яний вогонь, гасне. А любить справжньою, глибокою, зрівноваженою любов'ю дорослої людини. На цьому почуттю можна базуватися, можна будувати.

То в чому ж річ?

— Де мій ворих? — говорила сама до себе, заламуючи руки, — а ворога не знаходилося.

Один час почало їй здаватися, що ніби натрапила на стежку, де того ворога шукати. Наслано! Очевидно наслано!

Хто і во ім'я чого, для якої потреби — то вже інша справа, але ясно, що наслано!

Є дві сили, що рядять світом: Божа сила і дідьча сила. Однаково могутні, однаково заздрі на людську благополучність, і не часто так одразу визнаєш, де діється Божа воля, а де дідьча. Можливо,

що і в данім випадку: Божа воля якось проворонила, і воля зрідника, осинавця того, ади, взяла верх.

Як не дивно, а Єлена навіть заспокоїлася. Бо це, сказати, лихо поправиме. Всяке наслання можна одіслати і, вже в усякому разі, з ним боротися. На те є знаюки, і з них найближча й найпопулярніша — баба Лючка. Це її так прозвали, бо вона ніби з Лючі родом; бодай так сама каже.

Пішла Єлена до баби. Понесла признаку — сорочку стару Олексину. Баба почала шепотіти, вертіла ту сорочку довго, а потім об'явила:

— Вроки! А наврочила білева молодиця, що сидит від вас понад захед.

Молодиць, що сиділи на захід від Олексиної хати, було багато. Не бракувало й білявих, але на жодну з них не могла Олексиха грішити. А втім — хто знає, що може дідьча сила?

Почалося відвертання насланого. Всі оті шептання, плювання, зливання. Носила Єлена й покладки, й солонину, й бринзу, але видимих наслідків ворожіння не давало.

Тоді Єлена подумала, що, може, ся баба не досить сильна. А от у Чорних Ославах є дід, так про того повідають, що дійсно великий знаюка.

Пішла до діда. Той теж одразу визнав, що се вроки. А наврочила чорнява молодиця, що сидить на схід.

Подібність формулювань вразила Єлену і вперше хитнула її віру — не в надприродні сили взагалі, а в мале ознайомлення з ними оцих двох найближчих представників — баби Лючки й чорноославського діда.

Єлена вже, сказати правду, мало й слухала діда, одразу якось переконавшись, що хоч обряд буде, видно, трохи інший — бо то ж білява молодиця й на захід, а се чорнява й на схід, — але суть зостанеться одна.

Таким чином, наслання, якщо воно й було, то так і зосталося. А може, його й зовсім не було.

Так і шамоталася Єлена від одної думки до другої, а якась сувора скупченість чоловіка, його мовчазна задума зоставалися нерозгаданими.

II

— Де йдеш, Олексику?

Вона звичайно ніколи не питала чоловіка, куди він іде. Так у них повелося з самого початку. Звичайно Олекса сам казав, і куди йде, й коли поверне. Але останніми часами Олекса йшов і не говорив куди, тому й Єлена почула себе вправі зламати звичай і запитати.

Олекса і не здивувався, і не заспокоївся, а звичайним голосом відповів:

— До Сапогова.

І нараз мов ударило Єлену. Вона аж широко розкрила очі — як могла бути такою недогадливою, такою гупою, такою короткозорою. Ясно ж, що надаремна була річ — шукати любки в твоєму селі, коли вона сидить у Сапогові. Інакше чому б Олекса так часто ходив до Сапогова? Пригадала й блискавично порахувала, скільки — то разів за останній час ходив Олекса до того Сапогова, і ще раз вилаяла себе за недостачу догадливості.

Боляче защеміло серце... Досі ще була якась надія, тепер нема... проміняв... відійшов... Хто ж буде любити тебе більше? Хто щиріше й так без остатку віддасть серце?

І дивилася повними сліз очима, як збирається чоловік, як він перевзувається, бере які делікатніші онучі, сардак вбирає небуденний. Ясно, що до жєнщини.

Постановляє — вислідити хоч би ціною смерті. Прощається з Олексою ніби рівнодушно, топчється коло печі, але з механічною точністю відзначає кожен рух і кожен погляд.

Олекса пішов. Єлена взяла хлопчика, побігла до сусідки й попросила поглядіти, а сама не пішла селом, а видряпалася відразу на грунь³ і побігла наздоганяти чоловіка.

³ Грунь — хребет, гори.

Олекса йшов дорогою, ішов бистрою своєю ходою. Єлена бігла хащами, через потоки, видиралася на високі обриви й скоро, дуже скоро виморилася, але бігла. Хотіла все мати чоловіка перед очима, але де вже про те й думати, коли треба вибирати, куди можна пролізти. Прийшла навіть думка про можливість заблудити, але думки про повернення не приходило.

Широкий потік перегородив дорогу. Перебрести б можна, але другий берег — строма скала. Волею — неволею треба сходити на дорогу. Довго сходила, але зійшла.

Почувши себе на твердому, вже не дивилася на втому і бистрим бігом пішла вперед. Ото якби хто з людей побачив, що якась жінка біжить по дорозі, не знати що й погадав би.

Довго довелося бігти, поки впереді побачила Олексу. Він ішов усе тою ж своєю рівномірною бистрою ходою, якою міг би йти й дві доби без перестанку. Побачивши — так зраділа! Хотіла крикнути йому, щоб зупинився, щоб підждав, щоб пожалів, бо вона так утомилася, так подряпалася по хащах. Він же єдиний близький і рідний... Он іде...

Здержалася. Побачимо, що буде далі. Як вислідить та як увірветься до хати, чи де вни там сп'ють... Кинеться на ту курву й задушит. Єкий Олекса дужий, а з її рук любаски не вирве...

Он і Сапогів. Де ж буде йти мій чоловіченько любий? До котрої хати?

Олекса йде прямо до церкви.

Що — о? Причому тут церква, дім благословенства, на таке паскудне діло?

Ага!.. Мабуть, дяк тут живе. А у нього гарна жінка або дочка.

Знов ні, бо Олекса йде прямо до плебанії.⁴ Собак нема, мабуть, бо не гавкають. Як же то піп не боїться без кутюг⁵ жити?

Як тінь, сунеться Єлена. Бачить, що Олекса підійшов до попівського дому. Застукав. Йому відчинили. Увійшов...

Якісь сумніви почали залізати в душу Олексихи. Щось тут не так. Не може ж бути, щоб його любаскою була попадя або попівна!

Правда, нічого неможливого тут нема. Хіба мало було таких випадків, що пані любили хлопів? Он як у тій пісні співається, що «вельможная пані Петруня кохала»...

Але чи йшов би тоді Олекса так сміло? Ой, ні!.. Став би десь, вичікував, свистав, знаки давав...

⁴ Плебанія — садиба священика.

⁵ Кутюга — собака.

А може, то служниця попава?... О, напевне служниця! Напевне сказала попові, що до неї брат ходить, а сама...

Тихо підійшла під вікно й заглянула. Сидить її Олекса на дерев'янім кріслі у поповій хаті. Такий красивий у своєму гірському наряді, дужий, смілий. А коло нього вертиться попик. Ходить по хаті, руками розмахує. То зупиниться коло Олекси і щось йому виговорює, то знову забігає по хаті. Нервовим рухом переставляє речі з місця на місце, і то так, ні з того ні з сього. То стілець переставить на дюйм уліво, то свічник візьме і наче довго думає, куди його поставити, й ткне потім на своє місце назад. І все не перестає говорити. Та не так собі просто говорить, а все з притиском, з придавом, з жестикуляцією.

А де ж женщина? А де ж та, ради якої Олекса йде сюди, кидає жінку, кидає дитину? її не видно в поповій хаті. Не тільки тепер, от в даний момент не видно крізь вікно, а оте дванадцятье чуття Єлени говорить, що її взагалі немає. Бо ж би вона була — тисячі прикмет, тисячі ледве значних рухів указали би Єлені її присутність. Олекса не так би сидів, не так би держав топірець, не так скидав би очима на попа, не так ворушилися б у нього вуста, коли говорить, — все було би не так, і з кожного руху, з кожного гудзика на одежі виглядала би вона, женщина.

— Єзус — Марія! Хто це тут? — розітнувся нараз жіночий крик майже над вухом Єлени. Вона відхитнулася від вікна, і перший рух її був — тікати. Шарпнулася була навіть, але, побачивши коло себе жіночу фігуру, стала.

— Хто ти? Чого тобі тут треба? Чого ти у вікна заглядаєш?

Єлена бистро оцінювала зовнішні прикмети жінки. Ні... І це не вона. Підстаркувата, некрасива. Може, є молодша? Не могла розібрати по уборі, чи то служниця, чи сама попадає, тому спитала:

— Чи ви самі їмость будете?

— Ні, я у них служу. А вам чого треба?

Жінка теж, видимо, заспокоїлася й перейшла навіть на «ви».

Єлена не знала, що відповісти. Вся її подорож сюди здалася їй нараз страшенно глупою. Стидно було перед цією незнайомою жінкою. І, власне, тому, що було стидно, Єлена вирішила сказати все.

— То мій чоловік, — кивнула головою на хату. — Гадала — сме, що до любаски ходит. Любочко... Скажіт — ци не ви му любасков?

Жінка усміхнулася. Занадто вже було безпосередньо. Сама була з далеких сторін і все не могла звикнути до тутешньої простоти.

— Ні. То ви того і прибігли?

Єлена кивнула головою.

— А може, у вас дочка є? А може... Може, самі їмость?

— О ні!

— А вони єкі, їмость? Молоді? Старі? Гарні? Дуже?

— А ось подивіться.

Єлена глянула у вікно. Попадя увійшла до хати й щось говорила до чоловіка. Ні, ні, ні, ні!.. І це не вона!.. Інакше дивилася б, інакше рукою вела. Від попа би укрила, від цілого світу би крила — лише не від Єлени.

— Ну як? Не вона? — питала жінка, і в голосі її чулося трошечки насмішки.

Єлена зітхнула.

— Ні!.. Не вона...

— Мабуть, так, що тут і не шукайте. Може, в другому місці де — того не знаю, а тут нема.

— А у вашому селі Олекса ще куда йде?

— А звідки я знаю? Хіба я за тим дивлюся? Неначе нікуди не заходить, бо завжди йде прямо на оцю стежку, а проте ручатися не можу. Вам би ліпше свого чоловіка знати. Хіба він такий, що...

— Ні—і!.. Він не такий!

— То чого ж ви тоді бігли аж сюди? Он аж подряпалися.

Єлена глянула на себе. Дійсно, на одежі було видно сліди шаленого бігу непроходимими хащами. Стало ніяково.

— Та видите... Шо жили ми ек належно... Він у мене такий чемний... Слова, ади, пустого не скаже. І не п'єт і не... Мені все, було, вогорє^б баби: йка ти шєслива... А йка я шєслива, шо він шос від мене криєт, шос думкуєт та й аби все сам... Та й шос дес ходит... та й до Сапогова, та й до Сапогова...

Єлена вже втерла очі кінцями хустки. Жінка стояла й співчутливо слухала. Ще немає трагедії, але вона, видно, десь назриває. Ще можна з усього сміятися, але скоро, мабуть, хтось буде плакати.

— Може, підете до хати та там на чоловіка зачекаєте?

Єлена хитнулася.

— Ой де!.. Най Біг боронит...

— Чому? Боїтєся, щоб не бив?

— Ні... Він мене й пальцем, ади, йкий є палец, не текнув... Лиш... встид мені...

— А чого ж? Ви жінка, мали право!

Єлена не була юристом і не знала, чи вона має право, чи ні, але відчувала, що Олексу може образити таке слідження. Зітхнула.

— Ні... Видєв, іт хаті йду... Перебачейте, шо — м... шо — м так...

^б Вогорє — говорить.

— Що ж... я розумію... Лиш будьте спокійні — лихого тут нічого нема. Ваш чоловік приходить до нашого єгомостя, вони бесіднують. О чім, того я вам не скажу, бо то не моя річ. Лиш думаю, що наші єгомость поганого нічого не навчать.

Єлена чуло попросалася й пішла. Але з дива не могла вийти: яка може бути бесіда в Олекси, простого гуцула, із сапогівським попом?

III

А бесіда дійсно була цікава. Бо й сам піп сапогівський був дуже цікава людина. Казали про нього, ніби він був досить видною шпицею у колесі ієрархічним, але ставився шорстко проти посягань римо — католиків, «Польща» вз'їлася на нього, знайшли причину його деградувати й вислати звичайним попом сюди, на далеку гірську парохію.

Мабуть, так воно й було в дійсності, бо сапогівський піп головою цілою стояв вище звичайних півграмотних сільських попиків, знав латину, був очитаний, вів перепис — ку з якимись вищепоставленими людьми — словом, був якоюсь загадкою.

Від звичайного попівського оточення стояв осторонь, бо йому просто не було про що балакати з отою сільською мізеротою. З двох перших слів він забивав кожного такого сільського єгомостя, й цей

егомость починав лупати очима, червоніти за своє неуцтво і незнайство.

Так було в приватній бесіді, так було й на соборчиках, де отець Кралевич, забравши голос, покривав усіх своєю вимовністю, дивував ерудицією, пересипав мову латинськими фразами, слухаючи яких, сільські попики тільки ляпали вухами.

Був гарячим прихильником греко — католицького обряду, а тому гарячим супротивником римо — католицьких натисків. Це було слабе його місце, й тут, хто хотів би спровокувати отця Кралевича, міг загнати його, як завгодно, далеко.

Нервовий, полохливий, він, видно, не вмів ждати, йому хотілося, щоб одразу все було по його думці — і тому на са — погівським вигнанню чув себе, як сокіл у тісній клітці: бив крилами й обтріпував собі головне, летюче пір'я.

Коли польське духовенство, виєднавши собі в Римі ще одну прерогативу, торжествувало ще одну перемогу над одвічним своїм ворогом — руським клером, отець Кралевич просто ставав нестямним. Він тратив рівновагу й говорив тоді таке, що збори притихали, а отець декан затуляв вуха й кричав:

— Отче... Отче... Бійтеся Бога... Я нічого не чую, а вас прошу перестати...

— Не чуєте?... Не чуєте? — кричав отець Кралеви́ч і блискав очима по залі. — І ви, отці, не чуєте? І ви не бачите, як *latini eppi et clerus*⁷ перетягають Русь до свого обряду, забирають наші дієцезії й нищать нас. В княжестві Руськім, де перед трьомастами літ ледве який один поляк *ritus latini*⁸ знаходився — що бачимо тепер? А вам се байдуже? З віків, а з тисяча сімсот сімнадцятого року вони тільки й думають, як би й самих єпископів наших під моц свою підбити!.. Але нехай не перетягають струни!.. Бо та преденсія, боятися треба, як би вона нової схизми не породила. Або давньої не оновила...

— Що він говорить!.. Що він говорить! — в повнім одчаю віднянкався до громади отець декан. — Отче!.. Прошу вас... Ми всі єсмо вірними синами католицької церкви, а тому — які там у нас іще поточні справи?...

Але Кралеви́ча нелегко було позбавити слова, раз він його добився. Тим більше, що аудиторія слухала з тремтячою увагою. Мов заглядали в яку бездонну пропасть, що і солодко, і моторошно.

⁷ Латинські єпископи і духовенство (*латин.*).

⁸ Латинського обряду (*латин.*).

Всім їм, оцим попикам, давалося взнаки «душохапство» римських колег. Правда, тут, у горах, це явище не було таким поширеним, але все ж спостерігалось і, головне, мало тенденцію рости. І тому те, що говорив отець Кралевиц так сильно, так розумно і так одверто, — те все бродило десь у заляканих душах сільських попиків, тільки не у кожного ставало духу сказати про те не лише на соборчику — Бо — оже спаси! — а навіть у приватній бесіді з приятелем за чаркою горілки.

Тому вони, оці отці духовні, так жадібно слухають, а навіть знаходиться один найсміливіший і несміло обзивається.

— Отець Кралевиц правду говорут... Конституція тисяча сімсот сімнадцятого року всіх нас болит, що Річ Посполита викинула нас ніби з права і з усього...

— Так! — перериває отець Кралевиц. — Так. Але чому ж ви не протестуйте? Чому не обстаєте за своїми правами?

Еге мелькає не в одного... Ти, бачимо, протестував, але де опинився? І то ти вчений чоловік! А нас приставлять нігтем, та тільки юшечка побіжить. Хтось безнадійно махає рукою.

— Боротися?... Як? Чим?... Що можемо ми, малі люди, коли там, на верхах, розумніші нас, та й то...

— Хіба ви то вже нічого й не значите? Делегацію до Риму! Щоби Рим знав, що на Русі — руський нарід живе. Що коли в тисяча триста сороковому році Русь піддавалася Казимирові Великому, то насамперед обумовила собі *liberum exercitium ritus sui graeci!*⁹ Що князь Острозький, русин, обстаючи за ці міста княжества Руського, хоч воно й до Польщі належало, виграв більше тридцяти баталій з Москвою... І то *non posebat bono Regni et religionis catholicae in Polonia!*¹⁰ І «Проект»... Особливо «Проект на знищення Русі» показати!

І витягав список досить поширеного того «Проекту» з 1717 року й відчитував:

— 1. Шляхту руську до жодних урядів не допускати.

2. В компаніях від русинів сторонитися.

3. В сусідстві жодної приязні з русинами не мати.

4. При присутнім русині висміювати його всяко.

⁹ Вільне виконання свого грецького обряду (*латин.*).

¹⁰ Не перешкоджало добру королівства і католицької церкви в Польщі (*латин.*).

5. Багатших русинів вищати з міст на передмістя й відбирати від них усякі доходи.

Се для світських, для світських... Тут іще багато... Але ось і для нас, і для духовних...

— Ми це знаємо, — пробує боронитися отець декан.

— Ви, може, й знаєте, а колеги мої не всі знають! Не всі! Не всі! — і вибирав найбільш ядерні місця:

1. Латинські біскупи мають поробити руських єпископів своїми суфраганам.

2. Попів руських тримати в недостатках і простоті, аби нічого не знали й не вмiли вчити людей. А дітей їх старатися переводити в кріпаків.

3. Церквам ерекцій не давати, а де є старі — накладати на них великі оплати.

4. Землі волинські і подільські, де люд уперто тримається схизми, віддати татарам. А унію треба плекати для того, що тоді Русь злучимо з нами і навчимо її ненавидіти Москву.

— О!.. О!.. — кричав Кралевиц і потрясав папером. — Треба, щоб усе це Рим знав... щоб знав, як тут ненавидять нашу Русь і як хочуть *exslinguere*¹¹ той обряд, що його установили святі грецькі отці, а Святий престол за добрий і рівний

¹¹ Скасувати (латин.).

узнає!.. Римові треба одкривати очі! Поляки там хваляться, ніби вони всі єсть ширителями віри католицької на Сході, а це неправда!.. Історія знає, як у тисяча п'ятсот п'ятдесят третьому році Польща всіма силами противилася з'єднанню Москви з Римом, аби Москва не забрала тоді Русі. Отже, не віру католицьку завжди мала на увазі Польща, а лише свою користь. І треба, щоби Рим усе це знав...

— Будуть там нас у Римі слухати!..

— А чому ні? Прецінь коли ми *unius matris ecclesiae catholicae* єсьмо *filii aequaliter*,¹² із другими терпеливо слухані і вислухані бути мусимо, аякже!

— Рим не захоче наражати собі Польщі ради нас.

— Рим боїться, аби ляхи не забунтували.

Отець Кралевиц аж підскакував.

— Боїться? А того не боїться, що як тільки, *latinos praeferendo*,¹³ нас понизить, то зараз на Поділлі, на Волині та й взагалі на Україні цілій усе підійметься? Нехай же боїться того і Рим, і Польща... Бо як ми почнемо шукати собі протекції,

¹² Єсьмо однакові діти одної матері — католицької церкви (*латин.*).

¹³ Даючи перевагу латинникам (*латин.*).

то Москва напевне більше знайде права до всього княжества Руського, як хто інший...

Це вже таки було страшно слухати. Дехто вже поглядав і на двері, щоб чмихнути в потрібну хвилину. Отець декан сидів весь червоний і не знав, що почати. А Кралевиц, мов трибун який, видимався із свого не дуже високого зросту й кидав громами на притихлу аудиторію:

— Нехай Польща пам'ятає, що скільки разів поляки замишляли *ritum graecum unitum* у нас *supprimere*, завжди а *Deo cladem insperatum*¹⁴ понесли. Хто читав історію, то це знає. Та й Суша, єпископ хелмінський, іще у тисяча шістсот чотирнадцятому році се говорив. Ми не мішаємося до їх церковного обряду — то чому *latini* мають нашому обрядові церковному оппонуватися? Ми ж рівні їм у всьому! Ми ж маємо повну свободу становити й ухвалювати все, що нам здається за ліпше й не противиться правам коронним і канонним. А коли вони не можуть нас терпіти рівними собі — нехай покажуть нам декрети, чи були, де було би вказано, що ми не повинні мати жодної дистинації від простих хлопів і жидів. Бо дійсно у поляків перший — ліпший корчмар є в

¹⁴ Грецько — уніатський обряд... утискувати...від Бога дану поразку... (латин.)

ліпшим респекті, ніж ми, католики, в усьому їм рівні.

— Що ж, коли ся так Богу подобало, то най і в тім воля єго свята дієсі, — тихенько, перехрестившись, говорив якийсь старенький попик, що йому ні війни, ні боротьби вже не хочеться, а просто тоскує за своїм теплим запічком.

Але Кралевич не давався збити навіть сим віковичним аргументом.

— Чого Бог хоче, того ми не знаємо, бо він нам своєї волі не об'являє, але у нас самих єсть розум. А якщо його не вживати, то навіщо ж ми тоді і вчилися? Тоді краще було би нічого не знати, нічого не розуміти. Тоді би ми лише сих кривд, що тепер невинно поносимо, не відчували, а й підводи не були б нам тяжкі і панщина не була б прикрою. А коли б набридла панщина й підводи, то ми як простачки — схиз — матики легко могли би знайти протекцію у Москви. І певно скоріше би її там знайшли, ніж тепер у Римі.

Цього вже було занадто. Страх цілковитий заволодівав усіма пожондними русинами. Це вже було щось із політики, а політика — то була занадто таємна й страшна річ для гірського попівства: воно боялося політики гірше пекла.

Шепоти переходили в шемрання, шемрання в гудіння, Кралевич не піддавався.

— Лях знає Москву, нас він не знає. Niema Rusi, tylko Polska i Moskwa!..¹⁵ Хотя й усім відомо єсть, що в Венеції сто літ раніше, ніж у Росії, друковано книги гражданкою; хоча всім відомо, що Петро Перший іще в тисяча сімсот першому році посилав молодих людей до Києва вчитися штуки друкарської кирилицею і гражданкою; хоча всім відомо, що канцелярія Ягайла ще писала по — нашому, а не по — поль — ськи — все одно ляхи кричать, що і письмо наше, і друк — то московські.

Отець декан набирався поваги, надумувався, хоч не переставав очима шукати підтримки, і в найменш стосовному місці вигукував:

— Досить... Я не можу на тоє дозволити і збори за — ми — ка — ю.

Дехто зразу підсакував і починав метушитися, мовби був придавлений нестерпучою вагою, а оце увільнився. Дехто перебільшено голосно починав говорити про погоду й кукурудзяний урожай, але більшість зоставалася прикованою до місця і, втупивши очі в промовця, слухала того, що десь звучало в глибинах душі, але ніколи не показувалося наверх.

¹⁵ Нема Русі (України), тільки Польща і Москва (Росія) (пол.).

А Кралеви́ч мов і не чув, що йому вже, властиво, заборонено говорити.

— Чому ви так, отче декане, боїтеся, що я накликаю до Москви? Ні!.. Я тільки кажу, що коли Москва би давила наш обряд — це було би зрозуміло, бо ми від них відщепилися. Але коли *opprimimur propter ritum catholicum a catholicis*,¹⁶ се будить жаль незносний і напrawdę до desperaції приводить. А там, де шукаємо *persecutionum medellam*,¹⁷ — знаходимо наших гнобителів вислуханих і апрегендованих,¹⁸ а нас ледве — ледве за сотворіння Боже признають. Зрештою — так нам і треба!.. Бо ми ледачі! Бо ми нічого не варті! Бо нам не треба жити на світі, а скорше вже уступатися геть і дати місце ліпшим та вірнішим від нас. Шкода, що нас б'ють, б'ють і ніяк до решти не виб'ють.

Мов після лазні доброї, вилазили попики із такого собор — чика. І коли таке повторилося і раз, і другий, то скінчилося на тім, що отець декан — сам! вважайте... заїхав до Сапогова і просив,

¹⁶ Зазнаємо утисків з боку католиків (*латин.*).

¹⁷ Допомоги від переслідування (*латин.*).

¹⁸ Апрегендованих — виправданих.

просто — таки по — товариському просив Кравевича не їздити більше на соборчики.

— Ой, то, знаєте... Всі ми бачимо, всі ми розуміємо — ну коли ж не сила наша. Що ж ми поробимо? Ми всі душею з вами, вірте, але не в кожного є стільки сміливості. Вам то добре, бо у вас нема дітей. А наші священники здебільшого наряд многосімейний, нам наражатися на неласку власті не приводиться. Тому будьте добрі і не приїздіть більше на соборчики.

Отець декан просили. Але нараз отцеві деканові починало здаватися, що така просьба ніби зменшує якимось деканське достоїнство, що сапогівський піп може чого доброго подумати, ніби він і справді яка велика цяця, коли його сам отець декан просять.

Тоді отець декан прибирав урядову міну, яка, до слова приточити, так мало пасувала до його круглого і трохи, вибачте, свинуватого обличчя.

— Воно я міг інакше поступити... Ви ж мене розумієте... Але я не хочу. Я хочу, щоби у мене в деканаті все було тихо, спокійно, щоби на мене люди не нарікали.

Отець Кравевич обіцяв і дійсно більше не їздив на соборчики. Так і закінчилася ні на чім спроба вселити в духовенство своєї округи почуття незадоволення і, логічний висновок звідти, —

протест. Почуття незадоволення, може, й існувало, але нахилу до протесту священство не проявило.

Правда, логічно мислячи, й трудно було сподіватися протесту від убогих сільських батюшок, але, на біду (чи на щастя), люди типу Кралеви́ча не мислять логічно в певних окресах людської діяльності. Або, вірніше сказати, у них логіка своя, що ходить цілком іншими шляхами, ніж звичайна людська, і ті шляхи рідко сходяться з тими, що їх нормують будні.

Завдяки тому, що на тлі провінціальної мізероти отець Кралеви́ч виділявся особливо, до нього ніхто не їздив із батюшок.

— Бог з ним, — говорив не один з видимою скромністю і з внутрішнім далеко складнішим почуттям. — Куди нам! То нарі́д учений, а ми на мідні копійки вчилися. Він засипле тебе латиною, а ти стій як баран. Бог з ним!

І, наче умовившись, не їздили до Сапогова. Хіба на храм.

Попробував було Кралеви́ч їздити до колег, але мусив припинити. Бо, кажуть, його приї́зд приймався по меншій мірі як наї́зд мирно успособленого розбійника, що ото йому годи та годи, бо інакше добрий гумор з нього спаде й він може тебе зарізати. В попівськiм домі, куди загостив Кралеви́ч, підіймалася така метушня, обличчя всіх були такі вистрашені, попада́я

виходила вся тремтючи й не могла зв'язати трьох слів. З очей не менш переляканого господаря біла, очевидно, ота «упшейма» гостинність, яка, будучи перекладеною на слово, звучала б більш — менш так: «І за яким чортом ти оце до мене явився? І коли тебе вже винесе нечиста сила з мого двора?...»

Поїхав отак отець Кралевич раз, два й скінчив. Бог з ними, із тими сусідами, коли вони такі... Так і жив якимось відлюдком. Ні він ні до кого, ні до нього ніхто.

Він — то, може, не так се відчував, бо затоплений був у свої книжки, писав щось, але матушка... та, мабуть, відчувала самотність більш болісно. Рятувалася хатньою роботою, наведенням чистоти в покоях, яку довела до найвищого рівня, близькими стосунками з жінками села, які побачили в їмості рідну доброзичливу істоту, але часом того всього бувало замало. Хотілося хоч іноді товариства рідних, трохи ширшої бесіди. Не було ще тоді Ніцше на світі, а то матушка залюбки повторяла би його афоризм: втомилася вже я все давати поради. Як хотілося би й мені узяти щось від інших...

Так і йшло життя цієї пари, можна би сказати, тихо, якби не ота вічна нервовість, вічна збудженість отця Кралевича. Щось у цьому було з конкістадора, щось із вічного бунтівника, конфедерата. Рішуче помилково він потрапив до

сутани; йому далеко більше до лиця була б якщо не кольчуга, то, в усякому разі, плащ народного трибуна. Він тоскував, він не знаходив собі місця, коли не протестував, не громив філіппіками; коли не здавалося йому, що когось організовує, щось підготовляє, до чогось готується. Мабуть, за цю рису характеру, розгадану на верхах і оцінену негативно, і злетів отець Кралевич до убогої сільської парафії. Видно, сила, яка його сюди перевела, добре знала перекрашоване російське прислів'я: «Дальше едешь — тише будешь». Міркували, певно, що тут Кралевич порозумнішає. А ні — існують іще засоби.

Але отець Кралевич не смирився, не упокорювався. Навпаки. Оце йому здавалося, саме тепер знайшов те поле діяльності, за яким тужив усе своє життя. Дві людини, з яких одна чула в собі колосальні засоби чину, але не чула під нею жодної ідейної обґрунтованості, і друга, що вміла все теоретично обґрунтувати, але ніколи не бачила реальних сил для здійснення своїх мрійних постулатів, — таких дві людини зійшлися, тягнені незримою силою одна до одної з різних точок земної кулі, аби доповнити одна одну й аби слово сталося дією.

Не дивно, бідна Єлена не могла тут нічого зрозуміти.

IV

Познайомився отець Кравевич із Довбушем випадково.

Був у сусіднього панотця храм, де Кравевичу випадало служити. Бо то здавна вже так повелося, що служать на храмі сусіди — священики. По службі обід і нудна балаканина, від якої Кравевич звичайно не знає, куди себе дівати. Він зрозумів уже під сей час, що являє собою якийсь пострах для околичного священства, що при ньому всяка бесіда в'яжеться, в'яне, никне. І що для обох сторін далеко краще, коли вони розходяться.

Їхати додому не випадає, бо це означало би образити господаря. Властиво, так, по суті, господар не тільки не образився б, а навпаки — був би дуже радий, що позбувся такого неспокійного гостя, але назверх мусив би вдавати ображеного.

— Щось поганого завидів отець Кравевич у моїй хаті, що так борзо ся виніс...

А збоку хтось додасть:

— Великим попам у наших покоях тісно...

А ще хтось докине:

— А нам, скажім раз правду, у їхніх... — і це звучить як заклик до бойкоту.

Отець Кравевич все це знав, і тому нудився, відсиджуючи неписаним звичаєм призначені години «куртуазії». Але слухати рівнодушно

кострубатої бесіди сільських попів не може. Ще як вони трудяться пльотками, переполіскують, як баби, кості ближньому своєму, ще якимось слухає того Кравевич, як брєніння мухи. Але коли бесіда часом, не густо, звертається на якісь загальніші тори й починають зачіпатися трохи ширші, ніж парохіальні, теми — Кравевич не витримує і вмішується. Говорить пристрасно, нервово, одразу показує таке знання предмета, таку всебічну ерудицію, що бідні попики гаснуть, умовкають і тільки переглядаються один з одним: звідки ся мара впала в наші гори?

От і тут таке трапилося. Завели отці розмову про різні удосконалення обряду. Один хвалиться, що він таке й таке ввів до своєї служби, чим вона, на його думку, скрасилася безмірно. Другий теж вихваляється, як він скоротив і покращав свою... А Кравевич слухає, слухає і нараз втручається. І слова його такі, що якби бомбу кинув у мирне коло сусідочок, то, мабуть, менше зробила би вражіння.

— А не приходило вам, отці, до голови, що за ті всі зміни ви можете відповідати, і то сильно, перед духовною властею?

— ...?

— А так. Бо ви порушили канон.

Отці вибалушують очі. Дехто роззявляє рота.

Їм не зрозуміло, як це... Таке служба від того стала кращою, коротшою, а се є рівно добре й для

пастви, й для пастиря. Зрештою — хто мені може в моїй церкві розказувати?

Я ту є газда — і годі!

Все це ворухиться в головах панотців, вертиться на язиці, але виповісти ніхто не сміє, бо знають прекрасно, що Кравевич заб'є, запаморочить, засипле цитатами, латиною, і будеш ти у тім усім, як невмитий.

Хтось все ж знаходиться відважний:

— Але що ж тут такого лихого, отче? Ми ж хотіли як краще...

— А хіба ви маєте право хотіти? Хіба ви маєте право порушувати чистоту й правильність обряду? Таж ми мусимо стояти на незбитій основі приписів соборів, отців святих і брев папських — і тільки! Перемін жодних!.. Можемо — і мусимо — уздріти лише переміни, заведені провінціальним собором руським Замойським і підтверджені конгрегаціями римськими та папою. Тільки вони! Тільки ці зміни ще суть і понині для нас нічим не обезсиленою нормою. Всякі ж інші, пізніше зроблені й постановам собору протиставлені, — то є зловживання, які глумляться над повагою церковної законодавчої власті!

Отці переглядаються. Отак вони попали вже й у злочинці, і в глумливці. Біда з сим отцем Кравевичем... Облає тебе хтозна за віщо, зневажить — а ти не знаєш навіть, що й відповісти.

Хтось пробує виправдатися:

— Нам постанови собору того не відомі, то ми й не можемо їх придержуватися...

— Як — то — не відомі? Як — то — не відомі? — кипить отець Кралевич, і очі його блискають. — А «Лейтургіаріонь»?...

— Який лі...тур...аріон?...

— Як — то — який?... Що ви?... «Лейтургіаріонь» — се єсть служебник літургій божественних св. Василія Великаго, Іо — анна Златоустаго і Пржедеосвященная. Та, певне, ви такої речі не маєте кожний у себе? Та куди ж дивилася ваша власть, дієцезія? Це ж основа наша!.. Устав!.. І не довести до відома рядового священства? Це ж злочин!

— О... вже й я попав у злочинці! — іронічно зітхає отець декан і розводить руками. — Це вже скоро, отці, всі ми, як злочинці, підемо до кукуки, і самий лише отець Кралевич зостанеться у всім деканаті чистий.

Священики підхихикують. Матушка отця Кралевича з тугою дивиться на чоловіка. Він такий розумний, він такий учений, її чоловік; хотілося б, аби його поважали, прислухалися до його слова, а от замість того висміюють, легковажать... Що з усіх оцих панотців нема й одного, що пальця б Кралевича був вартий — а от переморгуються,

посмішковуються, сильні своєю масою, конгломератом глупоти.

Оце б забрала його зараз, повела б геть, бо як розгониться, то може наговорити пан Біг знає чого, але як це зробити?

І тому дуже зраділа, коли її чоловік, раптом обірвавши бесіду, заявив, що його щось заболіла голова, отже, він піде на свіже повітря, трохи прохолодиться.

V

Вийшов на подвір'я із задушної і в буквальному, і в переносному смислі атмосфери — і відітхнув вільніше.

Плебанія була убога. Ні садочка, ні квіточка — нічого привітного для ока. Нема де не то сісти, а й стати.

З царинки церковної перелаз на вузьенькі сучки. Мабуть, був тут потік колись і вижолобив сутки глибоко. По один бік суток «ограда» церковна, тобто звичайнісіньке гуцульське вориння; по другий — земляний насип невеличкий. То кладовище. Зараз воно було веселе, усе розбарвлене червоними хустками та запасками гуцулок, червоними гитами та сардаками гуцулів. Аж засміятися хотілось, бачачи стільки червоних

великих квітів на тлі зелених трав, кущів і дерев кладовища.

Царство мертвих усе рухалося, жило. Купи гуцулів переходили з місця на місце — і тоді здавалося, що то плететься фантастичний многоцвітний вінок із рухливих цвітів. Хто в потребі якій переходить, а хто просто так, із цікавості: подивитися, як люди їдять, послухати, що люди говорять. Підійде до гурту, постоїть, подивиться, послухає — і йде до другого. І нікому це не дивно, ніхто на це не звертає уваги: стоїть чоловік — ну і нехай собі стоїть.

І від усього цього натовпу, мов від гігантського рою бджіл, ішло глухе, одноманітне гудіння. Сотні різних голосів, сотні різних тембрів змішувалися в одну гущу, тратили кольори, ставали гомоном людської товпи. Так вона, товпа, гуде в спокої. В неспокої, мабуть, інакше.

Кралевиц став і прислухався. Він ніколи не чув шуму моря — і оце йому здалося, ніби море отак — о повинно гудіти: одноманітно, в якомусь певному середньому тоні. Це в спокої. При бурі, мабуть, інакше.

Лише від найближчих куп гуцулів доходили часом якісь окремі слова. От одна газдинька, повненька, кругленька, кричить:

— Будьте — ко тут, бо я йду других шукати!

Це гостей. Бо ті газди, що сидять у верхах, май, не завжди мають можливість закликати гостей до себе, бо то далеко; тому привозять з дому харчі, віхтунок¹⁹ і роблять бай на нейтральнім ґрунті. Он один із таких газдів здіймає з коней бербениці:²⁰ в одній, мабуть, голубці, у другій — сита. А ще один кінь стоїть натерханий бесагами:²¹ там ринви з пирогами, буряками, бринзою, маслом — та усячина, сказати. Миски, а у кого заможнішого — то й таріль або два.

Кравевич іде далі. От уже розгощена компанія, підвеселена. Газда віхтуєт горивков, а не п'єт — ситов. Дехто вже наївся й тільки злегенька відригує. Господар припрошує:

— Але будьте — ко ласкаві, кумочку. Не стегайтеся, харчуйте.

— Не стегаємоси, прости Біг за ваше старанє, дав би Бог вам здоровля за ваш труд.

А поважний, повний чоловік, видно, вїт якийсь або колишній, або теперішній, ізрік коротко:

¹⁹ Віхтунок — частування.

²⁰ Бербениця — діжечка.

²¹ ...натерханий бесагами — навантажений дорожними мішками (саквами).

— Декую. Мене вже дійшло, — і голосно відригнув.

Газда до нього з особливим пошанівком:

— Та й я декую за ваш прихід, шо — сте були ласкаві загостити до мене.

— Така гостина невелика, — вставляє газдиня, зменшуючи достоїнства своєї їжі.

— Е, ні! Не гніват Бога. Гостина була пишна. Дай Боже, аби — сте й на рік дочекали таков гостинов людей гостити.

— Дай Боже й вам, газди любі, гоські мої славні, дорогі... Дав би Госпідь і вам, та й нам усім, прошеним, аби — сми дочекали й на рік такої гнинки Божої.

Кралевиц з охотою слухає всі оті гречності. Йому подобається, що сі люди завжди так гречно одне до одного говорять, таке у них багатство всяких формул ввічливості й то загального, щоденного вжитку. Молодші старших цілують в руку, старші взаємно цілуються. Все вказує на певну культуру, на певний тон у громадським обходженні.

Не сказати, очевидно, щоб бракувало в гуцульським лексиконі й лайливих слів, а замість гречностей і цілування в руку аби не траплялося удару в писок чи топірцем по голові, але все ж не лайка й бійка оприділили для отця Кралевица

загальний характер гуцульських відносин, а, власне, лагідність і ввічливість.

До цього часу Кралевиц не знав гуцулів. Оце він їх уперше побачив, відколи попав сюди, і йому сподобався цей народ.

«Перебачейте... даруйте... Прошу вибачити на цим слові... Шенуючи ваш гонір...» Навіть «шенуючи слухи ваші»... всіма цими й ще безконечним числом усяких інших формулок гуцул пересипає свою бесіду не тільки з ким вищим себе, а й з рівним. Він не вжиє слова «свиня» без того, аби не попросити вибачення за такий грубий вираз. Ото колись прийшов Кралевиц до гуцула, питається, де жінка.

— Обору, перебачейте, підмітат.

Навіть згадку про цю зовсім чисту роботу чоловік вважає потрібним оздобити формулою гречності.

Все це подобається Кралевицу. Він полюбив гуцулів, але зійтися з ними ближче не вмів. І хотів, сердечно хотів, а вміння не ставало. Бесіда його завжди була занадто висока, малозрозуміла. А коли він хотів приноровитися — плутався й починав балакати вже дитинячим якимось язиком. Проповіді його були завжди дуже обдумані й розумні — і, мабуть, тому гуцулія їх ані в зуб не розуміла. Найодвертіше позіхання, хухання в усяких дозволених і недозволених місцях — все це

Кралеви́ч мав приємність бачити з амвона у відповідь на свою повну цитат із високоучених книг церковну проповідь.

Так і в приватному житті. Другі священники якось уміють підійти під смак гуцула: інший то всяку нагоду використає так що ну! На похороні, скажім, треба «пращети». То інший так «пращеє», що гуцули нахвалитися не можуть і дякують потім за опровід і словесно, і матеріально — а воно й не шкодить.

От сусід піп, отець Березовський. Парохія така сама або й ще гірша — а хіба ж він так живе? Ого... А чому? Бо вміє з усього потягти. Саме — вміє. І не криється з тим. Навпаки: весело сміючися, оповідає, як він зручно витяг зайвий таляр у гуцула. Оце останніми часами оповідав, як прийшов до нього багатий газда «токмитиси» за похорон батька.

— Хоче, аби все було «йкнайліпше». Ну й я правлю з нього все якнайліпше... І вже, здається, все. Тільки дивлюся — мнеться щось мій гуцул, чогось йому ще бракує. По — мнявся, помнявся і каже:

«Єгомостику. А йк під парасолем?»

Я одразу, признатися, й не зрозумів. Але шибнув думкою туди, шибнув сюди — ага!.. Вже знаю! Наморщив—ем так, знаєш, чоло й говорю недбало: «Що ж... Єк під парасолем — на десятку дорожче».

«Най буде!.. Най буде! — аж зрадів мій газда. — Аби лиш під парасодем».

«Добре, — кажу. — Буде тобі й під парасодем».

А ото, видите, на минулому похороні був дощ. Я взяв—єм парасоля з хати й так їхав—єм під парасодем. А гуцул порахував то за якусь особливу параду й не хотів бути нижчим, отже, замовив і собі. Ну, а я не дурний, кажут, уродивсі, одразу зрозумів, о що гуцулові ходит, і мав—єм десятку зверх.

— І їхав під парасодем?

— Аякже! У файну сонячну днину їхав—єм під розіп'ятим парасодем, усе, як сі належит. І тепер у мене такса: як під парасодем — на десятку дорожче, ха — ха — ха...

І отець Березовський весело, заливчасто регоче. А потім затирає бистро — бистро руки (се звичка у нього).

І от такий і сам живе добре, і, що диво, люди його поважають.

— О, у нас єгомость фала був! Він хуч і берет, то вже за те ізробит усе, йк сі належит!

І йдуть до нього не лише в церковній потребі, а й так, за порадою або навіть просто в гості.

Особливо в неділю, по службі Божій. Прийдуть цілою гурмою, сядуть. Вийде до них єгомость, конче скаже щось жартівливе, веселе.

Їмость винесе трохи голубців, по чарчині такій, як наперсток. Люди вип'ють, зайдять отим голубцем — і відходять чимось утішені, з чогось задоволені. А отець Березовський висміює їх, тих людей, і не почуває, видно, до них жодної любові. А от Кралевиц і любить їх, і помагає їм в усяких бідах та нещастях, помагає щиро і щедро — а от не має ласки у людей, не має того «взяття», як сказав би поляк. Минають отця Кралевица люди, бокують, почувають себе ніяково.

От і зараз. Варт помітити комусь із компанії й шепнути: «Піп, ади, сапогівський»... — щоб всяка бесіда припинилася й два десятки очей втупилися питаючи: чого тобі, мовляв, тут треба? Іди собі своєю дорогою і не мішай людям веселитися, як уміють.

Як старші встануть на малослухняні ноги, підійдуть під благословення, перекинуться словом — двома, але то такі все слова, беззмістовні, от аби не мовчати. А в темпі тих слів чується: скоріше, скоріше прохось, куди там тобі треба... І Кралевиц усе це бачить, відчуває — і йому стає боляче. «І там мене не хочуть, і там від мене тікають, і тут... де ж моє місце? Де мене приймуть радо, вислухають слово моє, скажуть мені своє навзаєм?

Серед високих я був — і викинули вони мене з — поміж себе. Попав до середніх — не хочуть мене і середні. Йду до найнижчих, до осих простих

людей, несучи їм серце розкрите, ум готовий служити — а вони не хочуть моїх послуг і мене разом із ними. І нема мені місця на всіх цих трьох колах землі, що стали мені трьома колами Дантового пекла... Чи я прокажений який, окаянный серед людей, що ніде мені прихилитися? Чим же і як заслужити мені людську ласку? А що власне? Отих великих? Ні!.. Їхньої ласки я не хочу і заслуговувати собі на неї не буду. Бридивбимся сам собою, якби почав ганятися за ласкою усієї отієї високої сволоти. То ласки отих середніх тобі треба? Щоб на соборчиках вони тебе слухали, часто їздили до тебе в гості й тебе рачили у себе приймати? Ні... не варто заходу... І єдино вашої ласки хотів би я заслужити, добрі, любі, дорогі парафіяни мої... Щоб ви мене не боялися... Щоб і я міг сказати до вас, як Той: «Не бійтеся — це Я»...

І Кралеви́ча поразила глибина цієї фрази, яку він повторяв тисячі разів у своєму житті, але оце лиш тепер зрозумів зміст цих кількох простих слів. Се ж Я!.. Хіба ви не пізнали мене? Се той, хто несе вам любов, зцілення від ваших страждань, спокій ваших сердець, осушення сліз — а ви перелякалися, не пізнавши... Не бійтеся — це Я...

У Кралеви́ча навернулися сльози на очі. Як це просто і як торкає серце... Чому ж я не маю такої сили, щоб підійти до оцих людей і сказати їм: не бійтеся. Харчайте, ведіть далі свою немудру, але

таку потрібну, таку життєву бесіду... Се ж я... Той, що любить вас, що хотів би вам зробити багато — багато добра...

І от бояться... Припиняють розмову, дивляться неспокійно запитливими очима, чекають, щоб ти скоріше пройшов... Як же, якими засобами прихилити ці серця до себе? Тактикою отця Березовського? Невже чесний, щирий підхід тут непотрібен і приводить до небажаних skutків,²² а от спосіб отця Березовського якраз досягає мети? Я ж певен, що коли б оце йшов не я, а отець Березовський, то з усіх боків би кричали йому: «їгомостику солоденькі, Бог би вам віка продовжив. Ано — ко йдіт — ко суда, щось ми вам ізговоримо файне».

А він би віджартовувався, потім би підійшов, із жартом би випив чарку горілки, заїв гуцульським запашним голубцем (от чого би я так уже ніяк не міг, при всьому бажанні...), знов би зажартував, часом навіть масно, до якої молодиці, і пішов би далі. А потім би говорив:

«Мало — мсі не вдавив тим голубцем. А дух який від него! Не тра й борсука!.. Го — го — го!..»

Гонений цими своїми думками, йшов Кралевиц поміж гуцулів — і, як умовившись,

²² Якутки — наслідки (пол.).

кожний гурт при його наближенні замовкав. «Та хоч хто — небудь говоріть! Лайте мене, коли вам це подобається, — тільки не мовчіть же, не мовчіть!» Ще трохи — і отець Кралевиц розридається отут, на кладовищі, перед гуцулами, а вони скажуть дома:

— А піп сапогівський ік напивси, браччики, на храму, то так плакав, сарака!..

— Де?

— Та такой на цминтарі.

— О, видев, добрий путар був, що не посоромивси перед люде йти плакати.

VI

Але доля змилосердилася над Кралевицем. Він підходив до якоїсь групи, а там, чути, говорить один голос. При наближенні священика слухачі почали зацитькувати оратора.

— Та замовч, Оле... Ци не видиш, хто йдет?... Ще би що лихого могло вікапатиси з того...

Але оратор відмахнувся рукою й говорив далі.

— Піп? А ци мені піп дивний? Ци я го си бою? Я жадного попа си не бою!.. Шо він ні зробит? Ци я неправду кау, що присіли пани нас та й нема життя людем на світі?!

Гуцул, видно, був підохочений, отже, мав те на язиці, що по — тверезому носив в умі. Газди, які

тверезіші, оцінювали становище інакше і хотіли збити оратора з дороги.

— То всьо правда, лиш давайте си нап'ємо вба, Оле... Ци ви д'мені, ци я д'вам. Ой, будьмо та й ще будьмо. Ано — ко тримайте пугарчіка, аби не впав...

Той, що його називали Олексою, брав чарку, але, тримаючи її в руці, не переставав говорити:

— Я віп'ю. Чіму бих не мав віпити з добрими людьми? А шо я правду кау, то всі люде ми свідками, шо я правду кау. Ци не так? Ви, Мартею, ви старша людина... Скажіт, най усі чюют — ци сказав — сми о тільки неправди, ек є сине за ніхтем? Ци є слово, одне слово з неправди, а ци усі слова з правди?

— Та то все так, Оле, лиш змовчіт троха, — і зараз же звертався до отця Кралевича: — Перебачейте, підохочена людина... От вогорит, лиш би вогорити...

Укритий зміст того звернення був: а сам ти, голубе, проходь, проходь. Бачиш же, що ти зайвий...

Кралевич бачив, але умисне не проходив. «На зло...»

Зрештою, його дуже зацікавила постать оратора. Це був чоловік саме у цвіті віку, високий, гарно збудований. Сорочка, як взагалі у гуцулів, мала широкі рукави, але навіть вони не могли

укрити вузлів сталєних м'язів. Одягнений був небагато, скоріше бідно, але тримався з достоїнством і нічим не був нижчий тих, хто його частував, хоч то все були, видно, заможні люди.

Не був він і п'яний настільки, щоб ото плів, як плететься. Був саме підохочений, коли людина трохи одвертіше говорить, особливо про те, про що давно і багато думалося. І отець Кралевиц сам несподівано для себе попробував устрияти в розмову.

— То кажеш, газдо, — перепрошую, що не знаю, як величати, — кажеш, пани обсіли?

— А обсіли, най би їх так франця та короста обсіла, єк вони нас обсіли...

— Але ж бо це явище світового характеру. Це не в нашій одній країні, а майже в усьому світі в тих чи інших формах.

— Я за цілий світ не знаю, лиш знаю, що тої мерзи у нас тут, у горах, давніше не було. Гідо²³ мій, ніби гедів гедя,²⁴ тот ми вповідав, що не було панів у нас та й не цулували — сми у руку жедної ленки. То так тра мудрувати, аби тоти часи назад сі повернули та й аби гори очістити, ади.

²³ Гідо — дід.

²⁴ Гєдя — батько.

— А як же ти би їх очистив?

Кравец не помічав, що бесіда набирає небезпечного характеру, що тут може бути поліція — оті пушкарі. Не помічав, яка тривога почала малюватися на обличчях і поглядах людей. І того не помітив, що вже один — два, які крайні, потиху відповзли й утекли, а решта сиділа, мов на голках, поглядаючи, чи не втекти їй собі, але так, щоб не показатися боягузом.

— То як же ти думав би гори очистити?

— Єк?... Вже бих знав єк... Коли лиш бартку мав у руках.

— Преці маєш бартку, — чому ж гори досі не чисті?

— Не прийшов іще час...

— І не прийде, газдо. Жодне повстання нам не допоможе. Нам допоможе освіта, конституція — от куди треба направити сили. А проти бартки вони зуміють поставити бартку, а то й десять.

— Лиш не у нас у горах. На долах оден вартуєт, як оден, а то й ніц не вартуєт. А у нас оден може вартувати за десіт, за дваціт люда. Шліт на мене дваціт люда у горах! Перестрілею усіх, єк кутюг!

І ця фраза супроводилася таким широким викликаючим жестом, що Кравец мимоволі залюбувався. От де справжній народний вождь! От за оцим підуть.

— І все ж, газдо славний, жодні повстання, особливо жа — керії, в історії не вдавалися. Їм завжди бракує організованості. Один хоче так, другий хоче інакше.

— У мене би так не було. Маєш робити, що я звелю. А не хочеш — на всі штири вітри, п'ятий шум.

— О! Та се ти про ватагу опришків говориш?

— А хуч би й так! — і знову широкий певний жест.

— Оле... Змовчели — бисьте краще... Таже пушкарі тут... усяке...

— Шо я пушкарів си бою?

— Та й єгомость...

Кралевица се зачепило. Як? То вже його вважають нарівні з пушкарями, за здібного на донос? І з обуренням сказав:

— Газди!.. То ви думаєте, що священник і пушкар — одно? Погано ж ви знаєте нас, священників. Чи я би на вашого товариша доносив? Чи я би став на панського приспінника?... Я до вас усією душею, а ви...

Не виходило в Кралевица. Він і сам чув, що говорить не такі слова, що його мова не переконує, а ще більше лякає, але не знав інших слів. Умів так гарно говорити про високі матерії й там йому ніколи не бракувало слів, а тут от плутався...

— Мені дуже би приємно було побалакати з газдою, лиш не знаю, як назвати.

— А видиш? Випитуєт, — щиро вирвалося у когось із присутніх.

— А я си не бою!.. Олекса Довбуш я си називаю.

— Дуже мило мені спізнатися...

Звичайна фраза, яку вживав тисячі разів у своїм колі. Тут вона рішуче була не на місці. А інших формул, які були б на місці, не знав Кралевиц.

— Я би з вами, газдо, охотно побалакав. Прочитав би вам книжки...

Олекса мало або й зовсім нічого не розумів, як і всі його товариші довкола, в бесіді попа, але слово «книжка» було Олексі зрозуміле й зробило на нього чарівний вплив. Він завжди мав якусь таку внутрішню пошану до книжок і до тих, хто вміє ті книжки читати. Йому це здавалося верхом людської премудрості. Він поважав навіть дяка, хоч дяк у них був п'яничка і сквернословник. Олекса то йому прощав, як загалом геніям прощається дещо таке, що звичайним смертним ставиться у гріх.

Отже, тепер, почувши про охоту єгомостя прочитати книжку, Олекса вхопився за цю думку і в першій пориві хотів був навіть зараз іти з єгомостем до «тоє книжки», але вже навіть сам Кралевиц зрозумів, що читати історичні книжки

підвеселеній людині, мабуть, то марна річ. Тому старався як — небудь відхилити пропозицію безвідкладного читання.

— Я з їмостею тут... ми би ся не змістили на візку.

— Я не потребую вашого візка. Я піхотов скорше буду, аніж ви кіньми.

— Та ні... бачите... Нім дійдете, нім що, а воно вже пізно...

— Ає, ає, Оле!.. Дайте покі!.. Ба то — то, ба се — се — а вно вже ніч.

— У книжку попові темно читати...

— Ой, дивиси, Оле! Єгомость вивчют тебе у книжку читати, та й буде у нас грамітний.

— Поставимо тебе на гека. Цего скинемо, бо цей пустий.

Вже відзискали гумор і втратили страх. Вже й отець Кралевич пішов, а гуцули все підсмішковувалися з Олекси та з його майбутньої грамотності.

Так почалося знайомство Олекси Довбуша із сапогівським попом.

Олекса не забув цієї бесіди і вже в наступну неділю явився до Сапогова до церкви. Піп його побачив під час служби й зрадів: «Може, він, сей чоловік, буде огнивом, яке з'єднає мене з народними масами? — Потім подумав. — А може,

Олекса попав випадково? Ні!.. От уже всі вийшли, а він зостався».

А Олекса теж думав: «Може, піп збрехнув, ади, так, а я дурний послухав?» Ні... Підходить якесь хлоп'я:

— Єгомость просили вас, аби — сте були ласкаві зайти ід ним.

— Додому ци тут?

— Ади д'хаті казали...

— Най, я си яв'ю. Най харчюют собі троха.

Олексі не хотілося, аби про нього подумали, ніби він прийшов їсти.

— Єгомость просили, аби — сте таки зара йшли...

— А ти у них служиш?

— Ні... Я при церкові...

Олекса подумав і спитав:

— Може, там гоські йкі є?

— Не... У нашого єгомостя гостей не буває...

— Най буде. Йду.

І пішов. Се був перший раз. За першим прийшов другий, за другим третій — і пішло...

Занепокоїлася Єлена, що почав чоловік щезати з хати. Спочатку було лиш неділями, а далі і буднями. Спочатку лише до Сапогова, а далі й ще кудись. І вертає все якийсь задуманий, ніби суворий... Взагалі порушилося родинне щастя.

VII

Пан Станіслав Кшивокольський, дідич на Печеніжині et cetera²⁵ (хоча тих cetera й не було), величав себе «ловчим курським». То був його ніби офіційний титул, але, як і більшість титулів провінціальної шляхти, цілком провізоричний. Без титулу якось несвойсько було шляхтичеві в Речі Посполитій.

Хто міцнішенький, добивався титулу воєводи або каштеляна земель, які давним — давно перестали належати Речі Посполитій; хто поменше, особливо уся ота повітова братія, задовольнялися титулами «чесника», «підкоморого», «ловчого», «мечника», «підчашого» і так далі і так далі — титулами без усякого обов'язку, без влади, без плати й без поваги.

Такий титул легко було випросити, ще легше купити. Під кінець Польщі то можна було набути титул за яких десять — п'ятнадцять дукатів. І се був такий мізерний гендель, що навіть камердинер королівський перестав ним трудитися, як мізерним, продавав лише дипломи на ордени.

Взагалі впали титули в Речі Посполитій. Пан Карпінський, теж поміщик підгірський, відомий із

²⁵ І так далі (латин.).

своєї неохоти до всяких блахманових титулів, не то з жалем, не то з іронією говорив:

— Титул «вельможний» у наших предків десь у XV–XVI віках значив дуже багато й давався лише особам першої ранги. Конецпольський, воєвода, сенатор, *procer Regni*,²⁶ титулувався «вельможним», а вже Яків Собеський, батько будучого короля, маючи високий пост хорунжого коронного, титулувався уже тільки як «urodzoney».²⁷ А вже в XVII віці ніхто не хоче бути ні «уродзоним», ні «шляхетним», а тільки «вельможним» або «ясновельможним». Так воно і пішло.

«Ваша милість» — це був титул тільки короля. Згодом і високого якого достойника почали величати «ваша милість пан». А ще згодом так почали називати всякого та ще, аби не говорити довго, почали скорочувати у «вашмосць», «вашець», «вацьпан» і нарешті просто «ваць», похоже, як селяни — русини кличуть поросят.

Це було ядовито, але це була правда, як і те, що дійсно всі оці провінціальні титули були пса варті.

²⁶ Знатна людина, королівська.

²⁷ Вроджений, шляхетний (*пол.*).

Отаким «ловчим» був і пан Кшивокольський. Більше. Брав декого сумнів, чи він навіть шляхтич взагалі.

— Біс його там знає, — говорив один з другим. — Вже одно те, що він якраз сюди приїхав господарювати, а не на які родючіші й більш залюднені околиці, вже це одно свідчить не на його користь. Це ж відомо, що всякий худобахолок, принабувши собі пару — другу сотень дукатів, тікає із своєї околиці, де його всі знають, і їде — куди? Та сюди ж до нас, бо тут далекий край, бо тут слабкий контроль, бо тут індигенатів не питають. Приїхав, об'явив себе шляхтичем, ловчим курським чи яким підфіліпським — і живи. А воно якби помацати кістку, от і показалося би, що ти за шляхтич.

Але це говорилося лише по кутках, у вічі ж панові Кшивокольському ще ніхто не насмілювався висловити сумніву в шляхетстві. Насамперед тому, що й взагалі це річ делікатна: ану ж він дійсно шляхтич — яка образа тоді! А потім і просто тому, що ніхто не хотів зв'язуватись. Пан Кшивокольський, чи він був шляхтич, чи ні, але носився із шаблею, був гострий, нетерплячий, отже, в першій імпеті²⁸ міг хапнутися до шаблі.

²⁸ Імпет — натиск.

І знов же: якби він дав яку притоку до сумніву, скажім, проштрафився б у чому проти гонору рицарського — ну, тоді можна було би підняти питання про шляхетство. Але пан Кшивокольський поводився, як і всякий інший, приток до якихось сутичок нікому не давав, і тому на Коломийщині вважався за шляхтича, як і багато інших.

Загалом він був, «як і всякий інший». Поставив собі дворик на своє уподобання. Не був то старопольський шляхетський двір, що дід його почав будувати, а онук допіру скінчив; двір, що в ньому росло не менше як три покоління й кожне клало свою печать на будову всіма отими прибудовками, надбудовками, прикрасами й оздобами.

У пана Кшивокольського все було сучасне, сказав би — аж надто. Архітектура будинку, якщо сюди можна було придати сей термін, відбивала не загальні риси народу чи епохи, а виключно індивідуальну вдачу володільця: приземистий (щоб тепліше було), присадкуватий будинок ніби хижо вчепився в ту землю, на якій стояв, і наче говорив: «Ага? Попався? Тепер чортового батька хто тебе з — під мене вирве...» Вікна мало чим більші від селянських; жодних прикрас, в яких так любувалися шляхетські двори й дворики; отже, не було там ні великих отих галерейок, вежичок, не

прикрашувалася зовнішність *baniami* і *banieczkami*,²⁹ різного роду прибудівками, присінками, з фантазією поприбудованими.

Нічого того не потребував пан Кшивокольський. Голі стіни, скупий дах, але зате дуже міцні оковані двері, комора з цілих бревен і з дверима ще дужче окованими.

Так само і довкола. Жодних натяків на якийсь садок, без чого не мислив себе шляхетський двір. Город без усяких там вигадок, із самими найнеобхіднішими городніми рослинами. Служебні будинки, як — от стайня, шпіхлір³⁰ тощо, — це було міцне, але вже будинки для людей — то були просто ліп'янки, з кривими вікнами, сяким — таким дахом, рипучими дверима, холодні й смердючі.

Отже, лише раз глянувши на двір, можна було сказати, що тут живе жмикрутиста, скупа, недалекоглядна й обмежена людина. Так це й було в дійсності.

Мабуть — таки, пан Кшивокольський дійсно був доробкевич. Мабуть — таки, досить трудним, а може, й не зовсім прямолінійним способом роздобув суму грошей, потрібну для набуття

²⁹ Куполами і куполочками (*пол.*).

³⁰ Шпіхлір — амбар, комора.

шматка землі, кількох десятків душ селян, побудування й життя далі вже з господарства. Гріш у нього — то було все. Видно, пам'ятав труднощі, з якими довелось йому добувати той гріш, тому шанував його, любив і видирав, звідки тільки міг.

А видирати, властиво кажучи, було нізвідки. Промислів жодних не існувало, торгівля була утруднена, та й місцевість не по тому. Доводилося обмежуватися тільки на господарстві, а господарство в гірській околиці — це, ой, яка трудна штука!

Тут дохід могла би давати маржина, але для того мусило б її бути багато — а де ж її одразу багато взяти? Накупити не стало у пана Кшивокольського снаги, бо всі здобутки пішли на будівлю, ще й задовжився. А чекати, поки маржина сама розплодиться, не вистачало у пана Кшивокольського терпіння. Він рад би жили тягти з кожної телиці, аби вона скоріше ставала коровою, одного дня не пропустить. І тому скотина у нього вся така миршава, низькоросла. Воли у нього роблять майже з дня народження. Робив спроби уживати навіть корів, чим непомалу здивував усю гуцулію.

— Ой людочки! Шо — м нинька виділа — а! — співає яка молодиця. — На панським коровами орут — і бігме Боже не брешу.

— Ає! — іронічно питає дядько. — Бо то ви, баби, все за мушшїнину ховаєтеси: ми і до васька, ми і до рала... А тепер пани вас навчют. Ще й до васька мут брати.

— Отаке з корови кєгло, єк із баб васько.

Так само витягав соки пан Кшивокольський і з своїх хлопів. Він хотів би, аби вони й не спали, і не їли, а все би робили, робили, робили, щоб пан ловчий курський скоріше зробився багатим, скоріше добився шани, значення.

Часом йому навіть аж дивно було, як це селяни не розуміють його стремлінь і не помагають йому. Таж йому треба, конче треба якнайскоріше забагатіти! Без цього ж немає смислу працювати, відмовляти собі в різного роду приємностях.

Приємності, і то всі одразу, прийдуть потім, коли стане черес повним, коли поля стануть неозорими, а скотина ревтиме тисячею глоток — от тоді допіру почнеться уживання життя! А до тої пори кожний гість — це тільки об'їдало, що норовить побільше на дурничку з'їсти та випити; кожна година робітничого супочинку — це крадіжка; кожний шматок хліба для працівника — це зайвий ущербок, зайвий камінчик перепони на шляху до отого будучого зверхблагополуччя. Сон пана Кшивокольського недовгий, уривчастий, наповнений тривогою за недороблену кимось роботу, каяттям, що от там не достояв, там не

доглянув, там довірився. Дріб'язковий взагалі він, сей пан ловчий курський. Буде стояти тобі над душею, буде скребти моркву — і тим дуже дошкулює своїм підданам.

— Та ти бий... Ліпше ти мене вдар — лиш не стій мені над душею, не видай ми печінок.

Таким він і у себе в хаті. Жінка довго морочилася, поки звикла. Спочатку це її дратувало.

— А чого се ганчірка валяється? А чого каганець довго горить? Чому на слуги так багато хліба виходить?

Раз жінка десь випадково заподіла кілька злотих. Сунула просто десь і забула. То він років два пам'ятав і при кожній okazji нагадував. Як чогось шукає жінка, то він:

— Се, мабуть, там, де ті дванадцять злотих.

Потроху й жінка заражалася тою скупістю, аж нарешті у своїй галузі господарства стала теж скрупулятною й дріб'язковою. До нитки вираховувала мотки пряжі, що їх мусила дістати від молодиць, так що не раз яка баба докладала й свого повісма, аби лише вдовольнити двір. Пір'я приймалося на вагу, а для яєць то вигадано було навіть спеціальний апарат: пані Кшивокольська поставила дошку, а в дошці зробила дірку й кожне яйце у ту дірку просовувала. Якщо проходило — вертала назад газдині, а собі брала лише ті, що зоставалися по цей бік дірки. А що у гуцулок кури

були звичайно дрібні, яйця несли маленькі, то багато жіночих сліз пролилося через оту дірку в дощі...

І чимдалі господарили панство Кшивокольські, тим обоє ставали дошкульнішими. Не була та панщина, може, такою лютою, як на долах, бо тут з гуцулами не можна було собі дозволити того, що зі смирним та плохим яким — небудь жителем долин або бойком, але для гуцулів і ця панщина була річчю малотерпимою.

Тут не було одвічного панства, народ був свободний, отже, першим носителям ідеї кріпацтва трудно було впоювати ту свідомість в народ. Тому часто те, що пройшло би на долах непомітно, будучи явищем побутовим, тут викликало гомін незадоволення.

Та якби ще лиш гомін — з ним можна би миритися. Але біда, власне, в тому, що в гірських околицях цей гомін легко міг перейти у що гірше. Тому доводилося стримуватися й не перетягати занадто струни.

Долинний чоловік сплаче та й вже, а на панщину йде; подітися йому ніде. А в гуцула кругом ліси, дебри, скали, прірви. Як тільки що йому не подобається, він зараз бухає з пістоля в голову напасникові, а сам за бартку — і в ліс. Набере собі ще таких одчайдухів — і готова банда опришків.

Це все потроху стримувало тутешніх панів взагалі й пана Кшивокольського зокрема. Вони, гірські панки, тільки з заздрістю могли дивитися на своїх долинних колег, що накладали на своїх підданих які завгодно тягарі, за провину карали як угодно немилосердно і взагалі поводитися як угодно.

Тут, у горах, так не йшло. Доводилося оглядатись, доводилося пропустити не одно повз вуха і очі — взагалі панькатися з хлопом.

Та даремні були старання.

— Вже годиш їм, сим проклятим хлопам, як болячці, не караєш повною мірою, як він того заслуговує, прощаєш йому те, чого ти не вправі простити, — і все ж ні!.. Дивиться на тебе чортом, а в очах у нього читаєш: «А знаєш що, пане? А я можу тебе зарізати, як захочу».

Панові Кшивокольському після такого читання в очах не раз приходила думка — а чи не продати тут землю та купити де в іншому місці, де можна сісти на хлопа повною вагою, але зупиняли економічні розрахунки. Як — не — як, а тут, у горах, пан Кшивокольський був таки поміщиком. За виручені ж гроші він міг би купити на долах втрое менше землі, ніж тут, отже, був би щось вроді загонового, ходачкового шляхтича.

— Ні... Треба вже держатися тут. Може, згодом обставини покращають.

Це покращання пан Кшивокольський розумів у смислі більшої можливості насісти на хлопа.

Але час ішов, а обставини не кращали. Навпаки: деякі непомітні детальки говорили за те, що вони неначе ще гіршають. Ніби нічого не сталося, ніби все так, як і було — а от... наче хвилюються гуцули, коли з паном говорять. Відповідають часом якимось зухвало; або дивиться на тебе отакий який — небудь дядя мірою сажень у плечах і наче каже: «Ану вдар!..»

Сусіда пана ловчого курського якийсь пан Волошиновський, давній оселець тутешній, розшифровує це просто:

— Мабуть, знову вчуємо скоро за опришків. Давно вже, років п'ятнадцять, їх не було, ніби таких, помітних. Гуцулія набирала сили. Оце, мабуть, набрала і, боюся, вибухне такою хвилею опришківства, що довго будемо її пам'ятати, хто живий зостанеться. Це буде дев'ятий вал, як на морі. Бо у нас опришківство ходить хвилями: нахлине, потім схлине, не чуть. А згодом іще — так і йде.

Поміщики не розуміють і розводять руками.

— І що їм треба, отим хлопам? Здається, вже де їм і життя краще, як не в нас. Хліба вони не роблять, підвод не дають так, як на долах, обходимося ми тут із ними, як із панянками

якимось, — і все невлад, все він тебе ненавидить, сатаною дивиться.

— Вдача вже така хлопська. Нічим ти його не приласкаєш, нічим не привернеш до себе запеклого серця.

— А я би сказав, що тут багато важить околиця. Се гірські люди. Вони відчувають по—іншому. За такий лад, як у нас, долинний хлоп Бога би благословив, а гуцул, бач, не переносить. Всі вони, гірські люди, такі. Швейцарці, візьміть, або кавказці... Так уже гори впливають, роблять людей більше свободолюбивими, більше чутливими на всяке посягання.

— Е, причому тут гори! Просто хлоп є вроджений мерзотник. Всюди він однаковий, всюди він прихильник до всякої сваволі, до всякого гидкого вчинку, до гайдамацького грубіянства, всюди він має з молоком матері всмоктану ненависть до пана. Це вже така природжена мужицька невжи — точність, і вона однаково дає себе знати і на горах, і на долах, і всюди, де є хлоп. І нам з тим завжди треба боротися, й то крутими мірами, бо з іскри, як це споконвіку було, може розгорітися вогонь бунту, який треба буде вже гасити, напруживши всі сили. Чуєте, що робиться на Волині й Поділлі? А це ж від нас у двох кроках.

А там дійсно діялися неприємні речі. Подужавши козацтво, шляхетська Польща думала,

що вона вже подужала весь український народ. Показалося, що це не так, що народ не почуває себе переможеним і що він готовий далі проводити боротьбу, коли не в формах козацтва, то в формах гайдамацтва.

Не перестають то там, то там появлятися більші або менші купи гайдамаків, палять панські двори, нападають на корчми, на села й навіть на міста. Вже гетьман Сенявський мусив посилати частину війська з армії, щоб нищити «свавільні купи», а пан Галецький, регіментар усіх українських воєводств, видав грізного універсала, де вимагав, аби йому доношено про місця перебування «куп гайдамацької сволочі». «Особливо ж звертаю увагу панів губернаторів та війтів, що вони будуть відповідати перед Річчю Посполитою, якщо виявиться зв'язок кого з них із свавільними людьми...»

Але се нічого не помагало, гайдамацькі ватаги росли, напади їх ставали грізніші, сміливіші. Гетьман Сенявський почав заводити надвірні міліції для оборони від гайдамаків, більші пани пішли за його прикладом. Появилися міліції з козаків, зі шляхти, з волохів. Але і це не зупиняло народного руху, гайдамацтво росло, аж поки у 1734 році не вибухло серйозним селянським повстанням на широку міру.

Запалали не тільки корчми й панські двори — запалали міста й містечка. Паволоч, Погребище, Тараща, Животів, Жаботин, Фастів, Бердичів, Володарка, Умань, Медведівка, Мошни, Гранів, Вінниця, Летичів, Могилів, Межабож, Корсунь, Козятин, Проскурів і так далі, і так далі. Було від чого занепокоїтися не тільки Київському воєводству, Брацлавщині, Поділля й Волині, а й більше віддаленим околицям.

Наповнилися тривогою серця і підгірської та покутської шляхти. Страшно стало, як би ця повстанча хвиля не перекинулася й сюди. І лагідніше говорив пан до своїх підданих, частіше величав їх «добрі мої сусіди», оглядав рушницю й щільніше замикав двері на ніч.

А пан Кшивокольський мав іще особливу причину непокоїтися: у цього в селі виплекалася якась така родина, що від неї всього можна чекати. Самі гуцули про нього кажуть:

— Наш Олекса... він такий єкийс...

Не оприділяють далі, а от відчувають, що серед них виростло щось особливе. Відчував це й пан, але, як з тим боротися, не знав.

VIII

Олекса ще змалку багато начувся про опришків. Гедя його, старий Василь, хоч і не

признавався, але, мабуть — таки, «ходжував» і сам трохи... Не пішло це йому на користь, бо бідним був, бідним і зостався, але про опришків знав багато, оповідав про деяких як самовидець, у живих фарбах. Часто, бувало, як підіп'є, розохотиться, то звертає сам розмову на опришків — і тому Олекса ще в дитячих літах знав, хто такі були Пискливий і Пинта.

Василь відзивався про них з пошаною:

— То такі були люде, що не боєлиси фестунків.³¹ Бий та й вже... Пискливий так тот бирше на міста був нападав. Отинія — таже то гет на долах!.. І не боєвси!..

А панів, дворів, ади, панцких — і не зрахувати!.. У Березові там Голінський був пан... У Незвиськах, у Вороні — там пан Каркович; того пекли, аби візнав, де гроші. А в Микуличині був отаман Гнат. Забув — сми, ек го порекло.³² Так тот Гнат усе на опришки засідав та й помагав панам. Ті микуличинські люде... вни все йкіс такі...

Мабуть, і Василеві досталося свого часу від микуличинців, коли він їх так характеризував:

³¹ Фестунок — замок, фортеця.

³² Порекло — прізвище, ім'я.

— Так ми... ци я хтів сказати опришки — йшли на того Гната. А у нього був слуга Тимшак Микита. Так тот Микита вергси оборонети того Гната. Ці, опришки, того Микиту покалічили, оє... Не лізь!

Велику частину успішності нападів Пискливого приписував Василь добрим стосункам отамана із євреями:

— Бо вни, жиди, всьо знають: ек направити, ек шо... Був коломийський жид оден — Мендель. Так тот самий ставав на опришка, ек на добрім рабунку. До — обре справ'єв, бо багачів усіх знав. Але шос зле погостив — завісили го в Коломиї.

І це так вразило отамана опришків, що він прирік помсту: хвалився, що спалить Коломию. Товариші думали, що то він тільки так, а він справді.

— Ровту³³ зібрав чоловік трицік. Були там Микулики три брати — Семань, Іван та Гарасим; Хабараки були з Дитковец та ше оден легінь Дмитр — то все піддані дитковецького пана. Бойки були з — під Перегінська, теж три брати — Іван, Василь та Федір. Із Рунгур були три жолобека — Гринь, Івась і Федір, і ше оден Федір із Ключева із Долишнього. З Ямної був оден, лиш уже не згадаю... Знаю, шо

³³ Ровта — рота, ватага.

Шипитчуків зеть був він. Ци всіх можу запамнетати? Прокіп Ковбаса ще був, видиш? То газда був, у Вербіжі сидів. Мав штири воли, корів п'єть, добру — а такой ходив ув опришки.

А був іше Абрамко Метерцій, сапогівський орендар. Він теж достачював нам усечину: горівку, порох, олово на кулі, сукно, харч, зброю — усеке. Там цес Абрамко й тепер приніс опришкам боклаг горівки, десік фунтів пороху, їсти. Та йк зачюв, шо лагодитси Пискливий на Коломию — зачев не радити. «То, — кае, — місто велике, сокочене.³⁴ Там варта. А хуч і без варти: ек си збігнут тільки люда, тот із колом, тот із со — киров, тот іше з чим — мусите тікати спередь тільки люда. Ліпше йгіт на Заболотив. То місто менче, а жиди, — кае, — там дуже багаті. То здобич, — кае, — буде така сама, ек і в Коломиї, а небезпеки нема».

Та й так розговорив усіх хлопців, шо таки постановили на Коломию не йти, а спробувати Заболотова.

У Заболотові рабували³⁵ самі корчми. Лиш, казав мені Ковбаса, самого фантя набрали, а грошей не було — так казав. Я му кау: брешеш, видеv. Бо

³⁴ Сокотитися — стерегтися.

³⁵ Рабувати — грабувати.

де ж таки, аби у гендлярів грошей не було? А він таки кає, що не було.

Під Дебеславцема поювали — смиси, кає, то мені припали дві жидівські бекеші, онна сорочка та ще дрібне фантє. То все Абрамко відкупав у мене за двацік золотих. Абрамко теж, кає Прокіп, питавси за гроші. А ми му кажемо, шо не було.

«Лихо — сьте шукав, — кає. — Гроші були, лиш ви не вмiли добре шукати».

Взагалі старий Василь багато оповiдав про Пискливого й ставив його дуже високо. Але коли об'явився Пинта, то сей нiби одразу став iще вище.

«То вже нашеське йкес було. Каут, шо го нiчо си не ловило: нi куля, нi сокира, нi вогонь, — такий то був дi тот Пинта опришок. Я го вже — м не вигiв. Говiркували люде».

Про подвиги Пинти, якi з'єднали йому таку славу, розказував Василь, наприклад, таке:

— Дес на Угорщинi под Чегйовом є мiсто Бурштин за горов. Там iздавна стоев замок, фестунок, ади. Пинта йшов туда та й зажiдав грошей вiд тамтих панiв. А пани замклиси у тот фестунок та й грошей не хтили Пинти дати.

Обиздривси ³⁶ Пинта. А там, дi верх того фестунку, була дуже велика гора. Узєв Пинта

³⁶ Обиздритися — озирнутися.

великого дуба, зніс на тоту гору, а видти пустив. Та тот дуб ек си поніс, то фестунок гет цалком розніс на кавальчіки, ає!..

Старовинний спосіб добування укріплених міст зостався в пам'яті гуцулів з переддавніх віків. Так їх предки били у візантійські стіни. Малий Довбуш слухає і не знає, що цей спосіб і ця легенда будуть пристосовуватися до всіх видних опришків і до нього, Олекси Довбуша, в першу голову і в незчисленних варіантах.

Із моментів діяльності об'єднаних ватаг Пискливого й Пинти в пам'яті Василя зостався напад на столицю Гуцульщини — Косів.

— Був там, у Косові, великий багач жид Гедалія. Він був такий багатий теменно, що держев ув аренді цілі добра: Косів, Кути, Єблонів, і ще... Не було багатшого жида на всі гори. Гедалиха, було, ек си вберет на сабаш, так є що вигіти.

І мав цес Гедалія одну дочку. Засватав єї єкийс не з нашого краю теж дуже багатий жид. І наші хлопці знали, що ек буде Гедалія справ'єти хасини, то наз'їздитси жидів багатих без числа з усеґо краю — от тоґди й напасти.

Під Пинтов самих угрів³⁷ було до вісімдесек. Та волохи мали надійти. Ціле восько... Та й під

³⁷ Угри — угорці.

Пискливим немала юрба — усі хлопці до — обрі. Теж були й волохи, бойки й наші люде. І в него, у Пискливого, був такий постановок, шо над волохами волох отаман, над усеков бранжов — свій. А над гуцулами був за втамана Федь Жолоб. Юха був хлопец!

Пискливий вислав Федя того вперед. Додав му двох теж до — обрих хлопців — Харобара из Шешорів та Маковея нашого, печеніжинського, шо його брат сидит у верху, знаєш?

А у Гедалії хасини відбуваютси. Жидів поназ'їздилоси повно!.. Та всі в дорогих катанашах із золотими гудзиками, у слішних поесах кованих! А на жінках та гівках жидівках золото, отих ланцухів, заушниц, нашійників, ковтків, коралів, перел — ой га — га!..

Музика тнет, жиди танцюют. А кричут так, шо на ціле місто чути!

Людей позіходилоси дивитиси — невидимо. Дітваки на паркани повилазили, на дахи. Таж таки й чудо!

А там, у товпі, й Федь із товаришами. Чекає, нім до міста увійдут опришки — аби не дати жидам розбігатиси.

Лиш шос нема й нема опришків. Посилає Федь то одного, то другого з товаришів подивитиси, ци не йдут — нема!.. Шо такого?... А

вже сонце понад захід, скоро, скоро вже порозіходеси жиди по хатах.

А то Пинта по дорозі вступив до Мишина. А в Мишині орендар не жид, а гуцул Юр. То він частував легінів горішков, та й вни си припізнали.

А Федя вже нетерп'єччя беретси. Посилає ще раз Маковея. Коли біжит Маковей — ідут. Тогди Федь чемно виступає наперед, здоймаєт кресаню, кланєєси. І таку бесіду мав Федь: «Я називаюси Федь Жолоб, із ватаги Пискливого. Зара будут сюда усі наші хлопці, поверх сотці люда. То коли не хочіте, аби ми вас стинали — мечіт суда, у цесу тайстру усе, шо маєте найдорожчого». — «Ой — ой! Геву — улт!..» Зчинивси крик помеже жидами, рейвах!.. Але шо маєш чінити — треба давати!

Посипалиси до тайстри і ланцушки золоті, і перли, коралі, гроші!.. Уже й тайстра повна, і бесаги — а жиди все несут, несут... Оден спредь другого... Бо тот поніс, а цес не хоче... Ні, братау, — неси й ти, аби не я один ущербок мав!

Федь скінчив на подвір'ю — йшов до хати Гедалії. Велів собі скрині одчинити, усекі пuzдри. А там гроше — ей — і не зрахувати!

А тут уже опришки набігли. Марусен і Гриць Кочераків впали до школи, де тоті гості жиди молилися. Ік зачели там стрілети — уй — юй — юй! Зачели кікати! А коло брами на варті Іван Торунтеків: ув обох руках по пістолетові та й крис

на плечах. То йк зазорит єкий жид таку фігуру — та й назад!.. Сміху!..

Але що ж... Таки Косів то є Косів. Місто, рахувати. Єк зчинивси галас на ціле місто, єк зачели збігатиси люде, єк зачеласи бійка! Ті собі стрілеют, ті собі!.. Сімнацік душ опришків легло, а решта відійшла до Пістині, забравши здобич і двох ранених із собов.

Пискливий аж зубами скриготит! Му ше си не вдавало так, аби го так били. Уводно каже, що треба пімститиси. «Най волохи надійдут, — бо їх не було ше, — підемо знова на Косів і розіб'ємо на друзки!»

У місті над Ключевом обнучювалиси — все чекали на волохів. Опришки усе казали Пискливому: «Ой давай, пане втамане, кікати! Бо то може восько наскочити».

А Пискливий таки тої, аби чкати на волохи. У Ключеві Горішнім там багато було своїх людей, тож мож було чкати. То Савка принесе, то Филип ци старий Зачко або єго син Федір.

Та й що ж... Волохи — вни все зрадники — перечюли, що наші зле гостили у Косові, та й завернулиси назад. Ну, наші чкали шо чкали, а далі видют, що таки не буде, попасовалиси та й собі хтіли на Угоршіну. А тут ік наднеслоси восько. Жомніри кінні. Ге — ге — ге!.. Куца година прийшла!.. Хто вкік, а хто й не спостиг. Багато спіймали жомніри хлопців, повішели витах у Кутах,

Косові, Коломиї... Пискливий укік. Але не йшов на Угоршину, а до батьківщини. Йкось му гедя его залагодив справу — не без грошей там си обійшло... Та й зачєвси Пискливий Іван газдувати і господарив так сім чи вісім рік. Думав уже і віка так кінчити — а війшло не туди.

Спорєдили пани таке вєсько на опришки — смолеки си називало. Привідцев у них був пан поручник Сосновський. І така то була біда, що в него гляби³⁸ було переховатиси. Вітро — пив усіх опришків. Не лиш тих, що тепер рабували, але — бо й тих, що рабували й колис.

Єк перечюв Пискливий, що приходит і на него черга — спробував грошима. Не берет! Шо за чюдо — лєх грошей не берет. Але так — не взєв... Видит тогди Пискливий, що тут не тим пахне — і вкік. Лиш позно си прохопив. Не вийшов і чвєрть милі, єк наскочів Сосновський і забрав...

— Що ж... суд був, єк звич. Питали про всеке на суді, лиш то все дурне. Хто би на себе наговорив. От питаютси, єк ти попав до опришків. Шо ж має казати? І каже, що слина до губи принесе. Пискливий казав, шо як був іше хлопцем, то пас вівці. А прийшли три: Мельник із Довгополя, Дідушко і Кочуба.

³⁸ Гляба — неможливо, даремно, важко.

Прийшли й єли ми казати: «Йгім нападемо на вірменкупців, мають їхати з Сучави». То був — сми молодий, дурний та й давси намовити... А суд знає, що він бреше. «То, — каут судді, — ви там трьох вірмен вбили...» — «Я того не знаю, — кає Пискливий, — бо я стоев при боці та й не бив — сми нікого... Я ніде не був, лиш та робота мені си не сподобала, то й я вернув ід хаті. Гедя мій залагодив усу справу, та й я си бирше в тото не бавив». — «Не бавилистеси? А хто вбив гітей у Зверхослав'ю?» — «Я в тім не свідім, бо був — сми тогди у Семигороді...»

Таке плів, аби плести. То й шо ж... оннаково то му не помогло. Зависили го — і з того часу немає вже в наших горах опришків, шоби таких аби мудрі. Дес шос колис із'євитси, але таке, пусте.

Об'євивси був Іван Панчишин, підобрав собі шістьох хлопців, до них волохів двох, здавси на намову жида — орендатора з Саджавки і пішов — ци не дурний? — на Коломию. І з таков силов, рахувати, на Коломию. Пискливий не такої міри був ватаг, мав під собов і по сорок, і по п'едесек, і по бирше люда — та й не відваживси на Коломию! А цес... Просто дурний.

Василь аж сплюнув. Дійсно, се була або зухвалість, або справді глупота. А може, просто молодий ватажок одразу хотів прославити своє ім'я

нападом на широку міру, щоб вернути часи Пискливого й Пинти.

— Та й шо ж си стало?

— А шо? Вскочіли до ринку, зрабували йкогос Майорка, а ту ек не налетит пан поручник Сосновський до міста. Обскочив ринок, обклав своїми смолеками та й віхапав усіх, ек курет.

Та й на тому си текло. Перевелиси опришки у наших горах. Чюв — сми, шо був йкийс Вербя, розбивав трохи коло Кутів, лиш недовго шос. Шпугрура з Текучі об'євивси, але також недовго гостив... Тутеків із Довгополя... Малі то все люди... Ні, таки перевелиси опришки. Нема таких опришків, екі були давніше.

А хтос із таких, шо більше буває долами, оповідає, шо там обібравси йкийс Лесько. Перший напад його був на пана Петровського у Живачеві. Зрабували вни того пана, йшли на Солотену. У дзвінецькій сиглі³⁹ у густі дебри стали, аби припічнути й попасоватиси. Зачели ділитиси — ой га! В жяден спосіб не можут миром. Кожний хапаєси за обушки, за пістолета, шаблі, лагівниці, а

³⁹ Сигла — смерека; густий смерековий ліс.

фантя, квефів, ади, тотих стежок, лудіння 40 панцкого не хте. То й си сварут, кричют...

Лиш — чюй!.. Трубка ловецька. Перепудилиси наші опришки... Думкуют, шо би то було? Погінь? Коли чюют, кричет їм тот пан: «Не бійтеси. Я ніц вам не зроб'ю лихого». Стали вни тогда. А се був пан Макаревич із Кривця. Полював попід Кливу із своїми людьми та й загнавси аж під Дзвиняч.

Но цес пан був такий, що скоро си вбізнав з опришками, погодив їх на гілевшині, 41 привів навіть купце на тоти речі й за се дістав від опришків великі чоботи червоні шлехоцькі й квеф.

Нічого геройського — і громада гуцулів констатує, що дійсно опришки перевелися. А жаль.

— Єк були опришки — присідали панки та корчмарі, притихали, ади, та й не збиткувалиси над крискенами. 42 А тепер, єк опришків нема, знов піднесло голов гаде та й просвітку нема людем.

40 Лудіння — одяг.

41 Гілевшина — розподіл.

42 Крискени — християни.

— Ой, пора би, пора вже опришкам з'явитися. Я так гадаю, що як би котрий обібравси, то би не ходив шукати хлопців — сами би д'нему виходили.

— Пора!.. Крайна пора!..

І такі бесіди Олекса чує, скільки себе пам'ятає. Де не зійшлися гуцули — зараз зводиться бесіда на опришків. Багачі, правда, помовчують більше, але біднота залюбки говорить, згадує з пошаною, жалує, що опришків більше нема, й сподівається, що вони скоро з'являться.

— Бо пора! Таки вже крайна пора!

ІХ

Старий Василь Довбушук оповідає все таке, що або сам бачив, або чув від безпосередніх учасників. Тому його оповідання були суто реальні й без усякої домішки фантазії.

Але не всіх задовольняла реальна дійсність. Декому хотілося в опришках бачити більших героїв, ніж реальні «чорні хлопці» сьогоднішнього дня. Зрештою, давні історичні, а то й просто міфічні постаті сплелися в гуцульській уяві з опришківством і надали йому легендарного освітлення. Для малого Олексія це було ще цікавіше, і він залюбки слухав такі оповідання. Особливою майстерницею на них була одна баба печеніжинська — Палагна Провальнючка. Стара

вже вона була, дуже стара, але ще не втратила ясності розуму й любила оповідати, аби тільки знайшлися охочі слухати. В малому Олексі знайшла найпильнішого слухача й тому оповідала йому все, що знала.

От, наприклад, у її репертуарі знайшлося оповідання про опришка Білоголового, який розбивав нібито ще тоді, «ек турки й татари вуювали наш край». Чи се була пам'ятка ще з XIII століття, чи пізніших татарських нападів і що то був за воєвода Білоголовий — не знати, але гуцулка робила його опришком.

— Раз прийшли вни, тоти турки й татари, на наш край і гет цалком повоювали усю нашу землю. А найбирший гурт їх осівси ади в Кутах. Позабирали собі людей, паншину тяжку веліли робити, на їхну віру присегати — лиш ніхто того не хтів. А мурза найстарший турецький узев собі за любаску гівку онну, такой нашу гуцулку. І так дуже її любив, що раз... А вона го не любила, лиш любила ватажка отого Білоголового. Він мав, тот Білоголовий, комору недалеко Кутів та й там пересиджував із своїми легінями. А гуцулка тота ек лиш куди мурза си відлучів — зара біжит до свого того любаса та й набуваеси з ним. Та й живут, та й живут так турки — татари на нашій землі, лиш того їм мало. Похотіли вни знишшити усіх наших людей у Кутах, аби самим жити у місті. Змовилиси, аби на

Великдень вирізати усіх гуцулів та й усіх міщан у Кутах. Наготовили ножів та й у Великодну п'єтницю зачели їх гострити. А тота гуцулка — служниця видит, що турки — татари острє ножі, та й шос вна там трохе здогадаласи, що то ніби не на добро. Питатси того свого мурзи: «На йку біду ви острите ножі?» А турецький мурза тот не хоче вогорити, лиш си виминат сим — тим: «Та то, видиш, таке усеке ни оннаке...»

Але жінка — біда — а! Єк зачела вна, тота гуцулка, коло того мурзака ходити, єк зачела го просити, то він уже не міг си противити й ізрик: «Дістали ми від свого хана приказ, аби на Великдень вирізати усіх крискен, єк вни мут с'єтити свої тоти паски. На цесе діло остримо ми свої ножі, на крискенцкі голови. Лиш ти не бійси — я тебе не заріжу. А другі турки можут тебе зарізати — єк ти це кому скажеш. Боже тебе спаси — нікому не кажи! Бо тебе турки вб'ют!» Вна, гуцулка тота, приобіцела, що нікому нич не скаже, але то вна лиш так гулила свого мурзу того, аби єму голов здурити, а сама лиш чекала ночі. А як мурза і всі єнчі поганці поснули, вна таки ноги за плечі й побігнула до свого Білоголового. Прибігла ночов. Побудила хлопців, сказала, що знала. Подумав — пога — давси Білоголовий та й каже: «Но, біжи ж ти, — кає, — назад та й потихоньки оповідж усім людем, аби всі люде зібралиси на зорах докупи в однім

місці, а я там си єв'ю из своїми легінями, та й ми виріжемо турки — татари, а не вни нас». Служниця побігла, сказала у місті. Оден по одному довідалося ціле місто та й зібралися усі. Бо то ж смерк... Ше було темно надворі — а ту вже з'євивси Білоголовий. Сп'ют собі турки — татари, а ту наші як не наскочут!.. Ой — га!.. Вже нема си єк оборонети — тра кікати! То котрий спостиг, той укік, але мало котрий. А мали тоді турки — татари из собов турецьку коруну, ніби їхного короля, ци єк він у них там си називає. Дуже дорога вна йкас була, коруна тота. Та, видеv, ше й скарби усілекі мали тоті турки — татари. То йк зачели укікати, то забрали з собов і коруну тоту, і скарби. Та й шо ж, коли добре потис Білоголовий, і не було способу утечі из корунов і скарбами. Хапнули турки — татари свою коруну тоту та й ісховали разом із скарбами у потайну свою комору. А комора у них була отам, єк ідеси з Кутів до Косова над потічком. Там є таке місце, що й дотепер звесі «Татарка». Тепер там поросло та й гляба і знайти тоту комору. Шукали люде не оден раз тих скарбів, лиш так добре поганці залагодили вхід до тої комори, що гляба знайти. А Білоголовий з того дустав тогди велику славу: називали го витак «ватаг — воївода»!.. Підібрав він собі ще хлопців і пішов у Туреччину, воювати турки на Буковині. Та й був там довго Білоголовий. Не одному туркові зробив

конец. А витак, єк уже набрав доста грошей та й усе—кого добра, хтів прийти назад, у свою сторону, до Кутів — таки. Кєгне. А турки перевідали, визнали, ади, та тото, що він ме йти з великим грошем, то зібрали багато васька й пішли у погонь. Подогонили Білоголового з єго легінями дес під однов кечіров,⁴³ та й зачеласи бійка. Опришки з Білоголовим добре си боронили — лиш що ж, єк турків було бирше, та й вни перемогли. Білоголового вбили та й ще й на кавалки розрубали — так го ненавиділи. Тай усіх опришків повбивали. Каут, що йкос си вимок із гірков бідов ци би оден, ци би два опришки звідтам, то вни лиш мали оповісти, єков смертев загиб їх славний отаман.

Цікаво було Олексі слухати отаке. Сивою давниною віяло і від самої баби Палагниці, і від її оповідання. А Татарку ту постановляє Олекса конче звідати. Як тільки виросте великий, так зразу й піде у той же день. І конче знайде. Бабі Палагниці обіцяє з того добра хустку гарну, бо ця у неї вже дірява. Баба сміється.

— Ото — то! Придала би си хустка, що й казати! Коби лиш скорше ти виростав. А я тобі за хустку ше про Головача опришка колис оповім.

— А ви тепер, бабо...

⁴³ Кечіри (кичери) — гори.

— Є!.. Хустка ше де, а ти вже плати хочеш.

Але згодом оповідала — і на малого Олексу це робило надзвичайне враження. З її оповідання виходило, що Головач — то був ніби якийсь месник народних кривд. Видно, ідея такого отамана опришків вічно кільцювала в свідомості гуцулів, і, не бачачи такої постаті в реальному житті, вони робили її собі хоч в легенді.

І от ця риса — обставання за покривдженням народом — найбільше подобалася Олексі. А потім — сила.

— Тот Головач був такий ді силний, шо не було йму суда пари. Він біду вбив, каут, і за того Бог і дав му таку потерю. Та ше так му дав, шо го куля не ловиласи. Часом стрілеют у него панки, ек градом, кулями, а він лиш з того сі сміє. Отвори ріт — а то му стріле кулев у ріт. А Головач покашле, захаркає кулю з рота собі на долонь та йк упари котрого панка тов кулев по чолу, так тот і з місце си не теннет. Не то куля, а й ніщо му не шкодило. Не раз він дозволев панам варити себе у сировици.⁴⁴ То сировица бої доокола него, а він собі сиди у сировици у кип'єчій та у флоєру⁴⁵ грає...

⁴⁴ 44 Сировиця — солоня вода.

⁴⁵ Флоєра — сопілка.

Олекса аж на місці всидіти не міг, аж підскакував — так йому це все імпонувало! А сто літ згодом і про нього самого такі речі оповідали.

— Не любили того Головача пани дуже. Бо він за бінним народом обставав. Та ще й тому не любили, що він мав у короля велику честь. А то з тої причини, що вретував короля від лиха.

Мав наш найєсніший король їкось войну із невірним царем. Та й тот поганий цар пишет ід' нашому королеви: «Кіко маєш, — кае, — воська свого, то все висилай бити — си зо мнов!» А в нашого короля нема тіко воська, аби моча здужети того цара поганого. Зажуривси король. Коли хтось му каже: «А ви Головача пішліт». — «Єкого Головача?» — «А є у вас у полонинах під Гутиком такий, Головач си назива, шо у него голова пудна: у мірну гелетку завелика. Тот такий дужий Головач, що самий підет на усьо турецьке вось — ко». Нема шо єнчого робити крулеви. Пишет до поганого царє кріль, що буде посилати проти турецького поганого воська одного жомніра. Засмієлиси турки з того. «Ано — ко, но — ко — будемо вигіти, що то за жомнір оден проти воська цілого». Посилаєт кріль по Головача: «Йди, будь ласка, ретувати! Дам тобі, що сам ісхочіш, лиш ретуй!» — «Добре, — каже Головач, — лиш прошу ми ізробити палаш сталений, ніби меч такий, на дванацік шежінь задовгий та й аби був на вба боки гострий».

Вробили вму такий палаш. Тогди він пшов собі из тим палашем на войну. Прийшов він на тоту войну, а турки зачєлиси з него смієти. Лиш недовго си посмішковували, бо Головач єк узєв свій палаш, єк ним махне, то в оден бік упаде дванацік шежінь народу, а в другий так бік — іше впаде дванацік шежінь — то єго, у турецькім воську, впало людей. Стрілеют турки у Головача, кулі сип'ютьси градом, а він тото не тураєт, бо го не ловитси жадна куля. Видит ворих, шо то йкає біда — давай кікати. Та й укік увєс, Головач сам — оден прогнав турків».

Аж сюди заблукалися у гори билинні герої великого князя Володимира: шо як махне в один бік — у ворожім війську вулиця; махне в другий — з перевулочками.

Але сіра посередність ненавидить героїв. Король добре ставився до Головача, закликав його навіть до себе до Варшави, але Головач не хотів кидати полонини, бо й дійсно — де може бути краще, як на полонині?

«То шо ж тобі дати за твою службу?» — «Давайте мені на куждий тиждень вина по бочівці та й єлівку».

Король пристав на тото й висилав туди під Гутин щотижня вина та й єлівку. Та й жив собі добре Головач.

Єк му стребитси грошей, іде до міста й каже собі заплатити тіцько а тіцько грошей. То багачі зложеютси на тоти суми, бо йк би си не зиклали, то би рабував Головач. А панам то не подобаєтси. То вни часом прилагоде зраду на Головача: лиш він до міста, а вни до него бурр! Із дванацітьох пушок враз! Та й шо ж? Ік то ніби горох до стіни.

Довго так воював Головач, доїдав панам та багатирам. Приберали вни на него ружного способу, лиш оничково не могли діймити. А оден си ізнайшов.

«Видев, — кае, — у него, є йка любаска. Ци би не підкупили ми ю, аби вна візнала, від чого му може бути смерк?...» А Головач діправді має любаску собі, і вна на него пизму⁴⁶ мала в серці. Бо то вна мала колис, тота баба, собі любаса, чоловіка їдного. Та й тот із нев був шо був, а витак вна му си навкемила, та й він ї облишив. То він ї облишив, а вна за — взеласи за того — я те, кае, зі світу спрахчу. А тот чоловік смієтси з бабиних слів. Та й баба тота зійшласи з Головачем, підійшла йму під смак та й вогорит раз: «Ци би ти он пішов того а того чоловіка вбити, бо він ми межу переворав...» Бач, куда перевернула лиха душе... Головач послухав лихої баби, пшов ід тому

⁴⁶ Пизма — гнів.

чоловікові. Лиш не застав го дома. Пшов удруге — так само не застав. І так ходив три рази, лиш усе не застав. А йк війшов у четвертий раз, а тот чоловік пасет вівці. Та й каже: «Єй, пане Головачу... Кіко ви разів у мене були, та й я не міг вас видіти та й погостити. Ік ласка ваша й охвота — віберітси єлов'єгу їдну або хоч і дві». А Головач му: «Ой, не хочу я ви' тебе нічо, бо війшов — сме те вкети». — «А за йку провину ви бе — сте мене били?» — «Та бо десь ти мої любасці поле переворав». — «Я їй поля не переворав, лиш свого не дав, аби вна переворала». — «Єк тому правда, то добре — с зробив: свого не давай, але ж бо й чужого не руш». Так вни поговорили, та й пшов Головач, а баба тота: «Ци забивєс?» — «Не!..» — «А чіму не?» — «Я му не дав жите та й відобрати не можу. А до того ше він ми казав, шо твого не рушев, лиш свого не давав». Та й баба з того на него усерди — ласи, на Головача ніби, лиш мовчела до часу. А йк прийшли пани та зачели ї підговорети, то вна відразу си згодила, ніби візнати від Головача, від чого му смерк може прийти.

От їдного разу, йк вни набулиси зі собов, вна си питат: «А шо то каут, ніби тебе не мож забити?» — «Мож і мене забити, лиш треба знати спосіб». — «А йкий же то спосіб?» Довго він не хтів говорити, але погадайте лиш собі, шо курва може! Ік зачела ластитиси, ік зачела просити, плакати, то він таки

узев та й віговорив. «То, видиш, маю я срімний волос у голові. Каби го хто вімок, а витак набрав із паров роя воску та зсукав на тім волосі свічку з того воску. На ті свічці розтопити олов і з того зробиту кулю. На ті кулі аби дванаціт попів відправили дванаціт соночних, дванаціт утрінь та й дванаціт служіб — то аж тов кулев мож мене вбити». Курва йк того все візнала — вімкла у сп'єчого Головача тот волос, та й віддала го панам, і навчила, шо мают із ним робити. Єк Головач си прошумів — чює, ніби шос му не так. «Шос я ніби отік ослаб ікос...» — «Та то ми з тобов забагато були, та й мені шос не так... А може, ти не доспав... А може, їсти хочеш, то ті звару...» Вже вна знає, курва, єк то голов крискенови задурити. А пани зробили все так, ік навчила баба, та й чкают, нім Головач до міста по гроші прийдет. Прийшов Головач до міста по гроші. Дивитси — а то оден мадяр мірит до него з пушки. Бо то вни, пани, мадяра йкогось собі підкупили, аби стрілев. Головач си засмієв — а того не знає, шо то є умисно на него злагоджена куля. Мадяр бухнув — і Головач покотивси неживий на землю...

Круль, коли довідавси про смерть Головача, то дуже жель му стало за так славним воїводов. І наложив він за смерк ватажка на мадяра штраф: велів іздоймати череп із Головачевої голови та й кожен рік мусе мадяри повен тот череп за штраф, за

тото, що убили Головача, наметати чірвоних. Та й до сего нне дають мадяри шороку до каси крульовскої тоти гроші. І череп тот із Головача до сего, каут, є на Угоршіні: лиш газда покійний самий видів тот череп, ек ходив із бриндзами за гору молодеком.

Е — е!.. То славне на Угоршіні намено, тот Головач, що війграв Угоршіну з — під турка. Загірце дуже го полюблеют та й кужде про него оповідат. Бо він бінного не рабував, лиш бінному ще дав.

Не все там в'яжеться щільно у баби, але Олекса не додивляється й не критикує. Образ Головача, такого сильного, такого справедливого, заступника за бідних, чарував хлопця, й малому хотілося скоріше вирости, аби бути таким, як Головач.

Х

Так і зростав серед тих легенд Олекса. Де би не зайшла розмова поміж гуцулами про опришків, завжди кінчалася одним рефреном:

— Ей, коби тепер були опришки. Ми би гет пригрозили Польщю...

Опришки були месники людських кривд, опришки були найрозумніші з людей.

— Хто вігадав ручні млинки робити? Але перші то опришки вімудрували робити ручні млинки та й у тім молоти муку. Витак уже вни, тоти млинки, пшли меже люде.

— Ає... То таки правда. Шо то Каднючок знайшов у потоці у себе коло хати у лісі старий розіпрілий ручний млинок, шо опришки у нім мололи собі дзерно на муку.

— Так, так. Опришки усе знали.

— То й шо? Сигілиси по зимовниках та й мали чес усяке віштудеровувати.

— То би й ти, ек сидів у зимовнику, шос вімудрував.

— А ци би на! Не такий і я, ек куждий?

— Шос сидиш кождої зими у себе в хаті, ек медвідь у таврі, але шос не видко, аби й немудре дибрав...

Олекса чує про зимовник, але не знає, який він. Розпитується — і всяке охотно йому розкаже.

— Та то, видиш, опришки не могли ходити зимі на рабунок, бо би був їх слід ізраджував, їх би були за слідами усіх виловили. То вни сиділи зимі у зимовниках. Клав собі таку схованку у лісах, дес коло потоку, так, аби мати близько воду. Шукав на тото безлюдного місце, аби за зимовник тот ніхто не знав, не чував.

— 3 — за літа опришки у тоті зимовники наношували собі муку, бринзи, сир, масла,

бужениці з єлівок, так, аби мали шо собі їсти через цілу зиму. Бо вни не могли йти в село шос купити. Бо скоро би си лиш котрий опришок показав — ого! В оменті би го ймили. Тимунь ⁴⁷ опришки мусилиси старити ззагоді собі на зиму.

Єнчі котрі опришки, бувало, зимують у людей, люде берут на зимівлю. Лиш то бийно. Не раз трафелоси, ⁴⁸ шо газда зра — дит та й видаст у катівські руки. Або таки самий уб'є, скоро скімує, шо в опришка є гроші.

Малого Олексу це вражає. Як так? Він чув, шо опришкам навпаки — сприяють, шанують, їх сповіщають про небезпеку, а тут нараз...

— Бо то, видиш, усеке є люде на свікі. То правда, шо бирше було таких людей, шо опришкам доносили їсти та й їх ховали. Бо опришки ніколи не рабували своїх людей, лиш панів та орендарів. А своїх то лиш рабували, котрі опришків зачіпали, аби на ні доносили, аби зводи робили — таке. А чо ти допитуєши усе про опришки? Ци самий си ладиш? Ще малий...

Дійсно, Олекса навіть звернув увагу села на себе тим, шо не тільки принагідно вислуховував усе

⁴⁷ Тимунь — тому.

⁴⁸ Трафелоси — траплялося.

про опришків, але й сам іще випитував. Гуцули охітно розповідали, й тому Олекса, коли заводив потім гри в опришків із хлопцями, то його все вибирали на отамана, бо він знав усю опришківську звичку, наслухавшись від дорослих.

— Бо то, видиш, опришки ходили малими ватагами. Лиш коли йти на великий рабунок, тогда си скечають на великий табір: і по трицік, і по сорок, і по бирше люда. Єк, скажім, ти на Угоршину. Туда були все великі пани, дідичі, графи, барони та й усека бранджа.

А рабували вни все так. Єк прийдут до йкого двору ци фестунку, то одні обскочют двір доокола, аби хто не вибіг та не дав знати, не збив тривогу. А решта біжить у браму, до покоїв. Єк котрий панок ци слуга показавси надворі ци в покою, то опришки на него скричют: «Лицем ід'землі, повішенику ти їден!» Опришки на то мусили кричати так, бо боєлиси, аби котрого хто не спаськудив з пістолети.

А йк уже обграбуют, заберут гроші, маєтки, єк уже си з усим укутают, тогда кричют на слуги, аби запрегали коні, пакують усе на вози — та й гайда у поле. А поки долів си спомнеають, то опришки вже далеко.

Єк не стає дороги, шо мож укікати возами, то опришки повіберають усе з возів, кладут у бесаги та й гайда далі.

А йк прискочіт ровта — стають до оборони. А вже боронеси — шо вже си бороне... Бо куждий знає, шо му оннаково — ци від кулі зара гинути, ци повиснути на шибениці. Волів адже згинути від кулі, аніж піддатиси.

А йк котрого опришка ворих скалічив, шо му оннаково нема вже життя, то такого не лишели опришки, лиш добивали сами. О, то був буйний нарід.

Лиш не злегка їх мож було зловити, бо то сохтівні люде були, сторожкі. Він не буде тобі в лісі голосно говорити, ні. Ніколи, — кає, — не говори з товаришем у лісі, бо бук і смерека такі мають вуха, очі та й рот, та й можут те зрадити. Єкшо маєш говорити, то говори на поле: поле те не зради... Видиш, еку науку давали старші опришки. Бо то таки бійло у лісі говорити; поза смереков або поза буком може — таки стоєти другий злий чоловік і все вигіти та й чюти, а витак зрадити — та й готова біда. А на поле то чоловік види далеко та й ворих не може підслухати нічо. Видиш. На все був прахтикований нарід.

Та й рабували хіба вни так, заосліпа? Ой, не! Рабуют вни, скажім, за горов. А йк там си на ні зробит велика поклич та й зачнут їх там добре ловити — вни тогди йдут на рабунок у Волошину, волошинами, ади, ходют. А йк і волошинами на шос зароб'є, то вни передаютси тогди суди, на

лецкий бік, та й рабуют на долах панів та корчмарів. А ек си тут зроби за опришками поголоска, то вни знов укікают за гору. Лови!

І при всякій розмові, при всякій темі один і все той же рефрен:

— Ой, нема, нема вже таких... Перевелиси. Але бо й би си зда — а-ли тепероньки. Ой, би си здали...

Село тужило за опришками.

— Бо то, видиш, ек скривдив тебе пан, ци орендар, ци таки свій багач — йкого ти права можеш доступити? Жадного права ти не можеш доступити, бо усе право у руках панів. Що ж бінному чоловікові застаєси? Лиш онна надія — опришки. Підеш до них, скажеш кривду свою. Вотаман вислухає. Ек чемне говориш — падут на того кривдника, ограбуют го поренно. Раз так та другий так — а вно, дивиси, і притихають панки.

І стояли перед уявою молодого хлопця ті опришки, наче міфічні герої, оточені сяйвом людської пошани. Честь попасти до опришків. Видно, не кожний міг тої честі доступитися...

А коли заходила ще розмова про опришківські скарби, про всі оті комори, схованки, де бочівками стоїть золото й срібло, каміння дорогоцінне блищить — переливається, зброя в оливі переховується століттями, у бербеницях стоїть, ніколи не псуючися, лій козячий, бринза якась

особлива, буджениці — і все те бережуть якісь могутні слова, що одно слово закляття може устерегти на сотні літ усі оті багатства від розграблення, — поринав тоді Олекса у таємний світ чарівних образів, шалені багатства чимось манили, хоч не знав, пощо вони й куди їх ужити. Тремтів, слухаючи дивних пригод усяких охочих до шукання усіх отих скарбів, хотілося бігти до тих, хто знає, хто володіє тайною, хто міг би кожної хвили піти, але чомусь не йде, не бере, хоч сам бідує.

— Ту у нас мало де грошей оприських, бо не було де ту їх ховати. Але туду май у гори, то там тих гроше — ей... Тьмами. Бо там є де ховати.

— Гроші то є й ту, лиш ек їх узети, от у чім річ.

— Був — сми у Жеб'ю, вигів там бабу онну, Савуленка си називає. То вна ми повідала, ек колись віграбували опришки касу дес за горов, то сімнацітеро коней принесло грошей на Жеб'є, та й усі тоті гроші ізсипали опришки у комору у Випчім під Білов Кобилов. Верх є там оден такий, із Криворивні в праву руку, Біла Кобила си називає. Казала баба, ніби усі тоті коні свої вібили опришки та й там позагрібали. То мав бути поправок, де тих грошей шукати. То й шо ж... Шукали люде не раз.

Тарниці⁴⁹ дубові з коней знаходили у землі, а гроші не могли знайти.

І все якось так виходило, що хтось десь колись оповідав, довірливі люди ходили, шукали, копали, тратили час — і завжди то кінчалося невдачею. Але віра в існування тих незліченних скарбів від того не зменшилася.

— Уторопський чоловік оден мені оповідав, що вни, ади уторопує, ходили далеко дуже на роботу та й в оннім місці — от лиш забув — сми, у котрім саме, находили онну паню та й в неї робили. Паня тота була велика багачка, мала каменицю на два поверхи, скотини багато... Та й питаєси раз тота паня людей, звідки вни є. Вни каут, що з Утороп. А вна ніби аж зраділа. «Ой — га, з Утороп!.. А то нашія родина: прабаба моя звідтвив. Ги, сараки ви... Коби — сте знали, еке у вас там шесте — не ходили — бисте ви усуди зарибками, але мали — бисте з чого жити ви та й ваші гіти».

А вни каут: «А шо би то могло бути?»

А вна тогда: «Моя прабаба та була опришкам за кухарку, їсти, ади, їм варила. А комора, де вни сигіли, опришки, то була в Уторопах при онним горбочку. І скоро сонце рано сходи з дола — так перший раз на цілі Уторопи насамперед загієт на

⁴⁹ Тарниця — сідло.

тоту комору. То моя прабаба варила у ті коморі їсти дванаціт років. Але онного разу, ек опришки йшли на рабунки, моя прабаба набрала, кіко могла нести, грошей та й утекла аж суда, аби ї не відшукали. Та й з того ми стали багачами. Коби — сте знайшли ту комору, то й ви би були багачами».

То й шо ж... Шукали люде тієї комори та й не могли найти, бо то тепер позаростало лісами. Що лісами, а що таки не знати, о екі порі. Бо сегоне сонце паде сперше на тот горбок, а завтра май на енчий. Тра знати ннину, на котру дивитиси...

І завжди так: якась дрібниця, що її конче треба знати — і, власне, її ніхто не знає, а тому гроші спокійно собі лежать далі. Два хлопці печенізькі, наслухавши ся всяких отих оповідань, рішили таки піти на Чорногору спробувати щастя. Це були Юра Филипчук і Видерка. Мати Юрова, стара Василиха, вдова, оповідала, як то саме запалилися хлопці.

— Бо то у нас жомнір ночював один захожий. Та й оповідав, ек був кудас далеко, то стояв ув одного старого діда. А тот дід питавси, звідки він є родом. А тот жомнір ніби жебівський. А дід тогди: «О, як ти жебівський, то мусиш знати Говерлу». — «А чіму ні?» — «То там, у Говерлі, є велике шеське¹. З угорського боку там є скала велика і три пороги на ні. То на третім порозі тої скали є велике мідене корито, прищрубоване до скали. І повне тоє

корито самих чірвоних. Вверх того корита є ще засипаний у камені хрест золотий.

І до того всего, — кає гідо, — було дванацік заступок, вирубаних у скалі з долини. Але нас ек вісипало за раз там дванацік тоти гроші у те корито, то ек ми вити йшли, то усі тоти капки за собов позасипали, аби незначно було, куда ми лізли.

Так отам правда, шо є шеське. Бо ті гроші — то чисті, не закликані нічо. Але до тих грошей екби хтівси дістати, то треба довгої линви, і тов линвов зав'єзатиси попід плечі, а на верху скали аби стояли люде та й аби спускали у долину линвами того чоловіка до тих грошей.

А вже цес, шо поліз, ек ізнайдет гроші на тім на третім порозі, то най і гроші, і корито верже вниз. Під тов скалов є велика рівнина, і гроші не пропадуть.

А чімунь я то все знаю, — кає гідо, — так що я самий ту — да ті гроші клав. Лиш нас розігнало восько, то я зайшов суда тікаючи, а тоти гроші леже там. Добре би було, аби ті гроші хтось чемний узев, бо шкода, аби вни там пусто — дурно си сходили».

Це все розказувала Василица, як говорив жомнір.

— А Юра наш та й Видерка чюли. Та й хте десь уліті йти шукати тих грошей.

— Ой, не пускайте, бабо, бо то не є безпечно. Може, він лиш так говорив, шо не заклеті гроші, а

направду то їх біда сокотит та й можуть хлопці смерті пожити. А хто хожалий у гори, то каже просто, що й без закляття йти в гори небезпечно.

— То вже тра знати та й знати дорогу. А не знаючи, легко і в пропаск упасти, і на того великого наскочіти, і так у лісі заблудити або в жерепах.⁵⁰ Є, тудя бийно йти незнаючому. Не пускай, бабо.

— Ци я го прив'єжу на курмей?⁵¹ Ци я го стримати гонна?

І дійсно. Що може вдержати гуцульського хлопця, коли він заб'є собі що в голову?

Зачув і Олекса про цю постанову Юри й Видерки, запропонував їм свою особу. Ті зраділи, бо Олекса був сильний і рішучий хлопець. Постановили всі троє, що зиму будуть готуватися, розпитувати про дорогу, а як весна — гайда.

Але поки до весни, то вже все село знало, що хлопці вибираються на Говерлу шукати скарбів. Усі сміялися й кепкували з молодих шукачів, а їм се наобридло, і вони на таємній нараді постановили почати розголошувати, що йти роздумали, перелякалися й тому подібне. Тим більше, що, наприклад, Олексі батько просто сказав, що

⁵⁰ Жереп — порода гірської сосни.

⁵¹ Курмей — мотузка.

спустить шкуру. Хлопці зіходилися рідко, в умовлених місцях, але думки своєї не кидали. Видерка запропонував було ще й четвертого члена, але Олекса рішуче тому спротивився. Він хоч пристав пізніше, але був за верховідцю. Увагу всіх було приспано, за довгу зиму призабулося, але одного прекрасного ранку трьох хлопців не дорахувалися в селі Печеніжині.

Стара Василиха одразу почала заводити, що її дитина пропала навіки. А Видерчин батько і Василь Довбуш постановили твердо — раз назавше відбити у хлопців охоту пускатися на такі авантюри.

XI

А хлопці тим часом весело мандрували. Те, що вони самі йдуть, куди схочуть, сідають, коли схочуть; хочеться кричати — кричать, хочеться співати — співають. Усе це наповняло душу безмірною радістю. Вирвалися...

А тут іще таке все цікаве довкола. Поки йшли своїми околицями, то відбирали тільки вражіння новизни. Коли ж вступили до гірської околиці — до почуття новизни приєдналося й очарування. Як — не — як вирости хлопці на Підгір'ю, справжніх гір не бачили — і за Косовом, коли почалися гірські пейзажі, хлопці притихли.

Досі все були наче дома. От вибігли трохи далі з хати, а як тільки захочеться їсти — повернувся назад і марш — марш... За деякий час знову в хаті. Коли ж огорнули їх гори, чужі рельєфи орізьбили горизонт, дихнуло все незнайомістю — щось похоже на страх заповзло в молоді серця. «А чи не пора би додому?» — заворушилося десь. Поняття «дорога». Що таке дорога? Сього питання ніхто з хлопців собі ніколи не задавав, бо це було ясно: дорога єсть дорога. Завжди вона більш — менш широка, іде одкритим місцем, курява на ній, коники — які ж іще признаки дороги?

І показується, що тут — нічого з того. В'ється якась стежка не стежка по каменю, возом тут ідуть, може, кілька разів на рік. Часом іде оця «дорога» понад берегом провалля, зарослого корчами, буччям,⁵² звідти тягне холодом і страхом. Жмуться хлопці один до одного, непривично їм. Першим здав Видерка. Спочатку під ніс собі, далі голосніше почав висловлювати думку, що варт би вернути вже до хати й най ті скарби бере собі хто хоче; що, коли тут між селами й то так страшно, то що ж мусить бути в полонинах, де вже ні дороги нема, нічого.

Він таки говорив правду. Коли тут було так глухо, то в сиглах Черногори, де є багато таких

⁵² Буччя — паліччя.

мість, що там ніколи не ступала нога людська, очевидно, було цілком не так, як то уявляли собі хлопці в Печеніжині. Юр мовчав. Він був, по суті, тої ж думки, що й Видерка, але соромився показати себе трусом. Олекса ж поставився рішуче проти ідеї повороту.

— Шо ми — зблудимо, ци єк? Дорога онна: на Єворів, на Буковець, там Єсиня, Криворівня й Жеб'є, — говорив він так, наче ходив тут уже кілька разів.

— Так єк нам вертати? Таже хлопці засміют. На вулицу не вийдеш. А гедя твій та мій. Та з мене мій сім шкур ізпустит, єк му не принесу чірвоних. Та й з тебе так само. Наша ціла надіжка на чірвоні. Без грошей нам домов вертати не мож.

Юр — то був нейтралітет. Як усякий нейтралітет, творив волю сильнішого. Якби сила була по стороні ідеї повернення — Юра пристав би туди; в данім разі він став на сторону Олекси — і хлопці пішли далі.

Видерка йшов проти волі й на знак протесту все хникав, аж Олекса пригрозив, що йому надає, — тоді замовк.

Так і йшло хлопців ніби троє, але трималися вони всі, властиво, лише волею Олекси. Переночували в Яворові. На запит, куди йдуть, казали, що йдуть найматися пасти — й це всіх задовольняло. Ранком Олекса побудив своїх

товаришів іще лише світало, бо газда казав, що сьогодні ще можуть стати на полонинах. Свіже повітря додавало бадьорості, і навіть хникало Видерка перестав банувати за домом і весело підстрибував за товаришами. З перевалу Буковецького вперше в житті побачили на обрії пасмо Чорногори. В Олексі забилося серце.

...Чорногора... Всякий гуцул знає її бодай з назви. Про неї тоскує кожне гуцульське серце, і побувати далекому гуцулові на Чорногорі — це однаково як правовірному в Мецці. До неї звертаються гуцульські очі, коли її видно на обрії, й контури її знає кожний хлопець, хоч би він жив і коло бойків. Тому й Олекса зараз пізнав і конус Говерли, і широку спину Попа—Івана.

— А ото, видав, Стайка, а то — Шинці...

І стояв як зачарований. Серце рвалося туди, до тих таємних гір, полонин далеких, незвіданих скель та ізворів, повних таємниць гірських озер і всякого іншого дива чарівної Чорногори. Хлопці не відчували того очарування й квапили.

— Але ж бо ек іти, то йгім уже раз. Бо то ще далеко. Олекса наче прокинувся. Наче зняв із нього хто чари.

— Йти, повідаєте? Но то йгім. — І погнав так, що хлопці аж просили нарешті, аби не так борзо. Десь появился коло них Варятин, потік, що зачинається десь на Буківці, гуде весь час

невмовчно, даючи границю між Криворівнею й Єсеновом, і падає нарешті в Черемош, забруднившись внизу коло корчем.

І біжить, і піниться, і чортихається — і не розбереш, що йому треба. Гопне цілою масою води десь із каміння, наробить галасу, подумаєш — от який Богатир... А відтак змаліє, зжужмиться, прикинеться таким бідним, нещасливим — ледве — ледве душа в тілі. І знов бреше. І тоді брехав, і тепер бреше. І вся його ціль, виясняється — як вибіжить на рівне, полоскати шмаття наймолодшого населення Ясенова по лівий бік потоку і Криворівні — по правий...

Спустилися хлопці з перевалу вниз — і наче аж страшно стало, хоч день божий надворі. З обох боків височенні гори заросли лісами густо — прегусто, що якби попав туди, то відразу б заблудив, заплутався. І хлопці не без лісу вирости, знають, що то є ліс, але такого ще не бачили. Внизу десь ліворуч звергся Варятин униз, забився під якийсь величезне каміння й урчить там, неначе ведмідь. Води не видно й тільки чути, як вона десь — то реве там. Направду — таки страшно... Глянеш управо — стіна теменного лісу коло тебе. Глянеш уліво — друга така сама, глянеш уверх — вузьеньке полотенце блакитного неба, а то сам на дні щілини, мов похований у тісну могилу. А це ж іще між селами. А що буде там, на Чорногорі? І страх

забирається в серця хлопців. Навіть Олекса притих, хоч йому разом із тим і солодко якось. Наче був колись давно — давно тут, потім довго жив деінде, а тепер знову прийшов на старе рідне місце й любовно оглядає, чи все в порядку, чи на місці стоять усі ті ліси, й гори, й дикі ізвори.

Але от Варятин привів аж униз. Сам подався прямо до Черемоша, а дорога повернула під прямим кутом направо. Нарешті хлопці побачили стежку, що йшла навскоси через чиїсь царинки, і пішли стежкою. Чути гомін Черемошу. Ще кілька кроків — і ось вона, люба гуцульська ріка. Прут — то зрадник — ренегат. Родиться на Гуцульщині, в силу вбивається на Гуцульщині, бере наприкінці соки з найчистіших головиць, ⁵³ обкрадає гуцульські джерела, а потім несе той нектар у чужі землі й мішає з брудом міст чужинецьких.

А Черемош увесь наш. Родиться десь на Балтагулі в непрохідних сиглах, пробігає цілими горами, потім селами гуцульськими, орошаючи сіножаті; під Устеріками єднається з братом своїм Білим Черемошем, і, зливши до купи води свої, пливають далі вони, все посеред рідних гір, усе з гуцулами.

⁵³ Головиця — джерело.

Так ось він який, славний оспіваний Черемош... І знову став Олекса і захоплено дивився. Стільки наслухався про цю ріку, стільки начувся. В кожному оповіданні про опришків доконче десь виринав Черемош, доконче відводилася йому десь роль. А скільки людей він годує, оцей Черемош. Того з рибальства, того з лісосплавства, того так, того інак. І любить гуцул свою ріку. Так і не називає по імені — Черемош, а просто — ріка. Бо то все потоки, а це вже — ріка.

Іде за якою справою гуцул і нараз стане над Черемошем, заслухається вічним шумом, задивиться, як із того боку на цей на мацьонінькій дарабчині, невміло соваючи дрючком у воду, переправляються дві дівчини — і мов два цвіти калинових розцвіли посеред спінених, сердитих хвиль...

Черемош жартує. То поверне дарабчину носом зовсім не туди, де треба плисти дівчатам, то наверне бік на камінь, дарабчина похилиться, а дівчата тоді кричать. Так собі, ніби що то так треба — кричати. А й вони знають, і Черемош знає, що то все жарти.

— Ой кобисте перевпули! — кидає гуцул з берега.

— То бестеси видавили! — відхиляє гірська красуня, не надумуючись, і регіт скаче по каміннях ріки разом із хвилями.

— А йгім, Оле... — торкають Олексу в плече хлопці.

Олекса трусив головою, мов скидаючи з себе чари, зітхає — так не хочеться розставатись. Пейсатий корчмар сидить на порозі своєї корчми і від нічого робити перебирає пальцями.

— Ей, хлопці! А де ідете?

Хлопці не відповідають і прискорюють кроку.

— Може, шукаєте роботи? То ставайте у мене на роботу. Хлопці ще прискорюють кроку.

— А може, ви не роботи, а біди собі шукаєте? То най би вна вас укела одного з другим, — кидає вздогін корчмар, бажаючи лиха хлопцям, яких уперше в житті бачить.

От церковця криворівська. Дзвіничка похилена стоїть окремо. А дорога аж обривається в Черемош. Добре, що тут ніхто не їде возом, бо тоді сторона коліс хіба би в повітрі їхала. Ще трохи — і дорога звертає наліво. Черемош десь віддалився, пішов під скелі. Он видно урвища подряпані: на тім боці прямо в них вгризається вода.

Дорога знов повертає направо — і це вже востаннє. Черемошу вже й не видно. Скоро буде таке місце, що одна нога в Криворівні, а друга в Жаб'ї. «Гордеє село Жеб'є...» Довге воно. Гарна, чарівлива долина, коли її так здавна заселили люди. Тепер би тільки не пропустити Олексі, коли звертати наліво, в полонини. Але недурно цілу зиму

розпитувався — втрапив. Зрештою, й нетрудно було, бо люди їхали з полонин. Видко, що з полонин, бо коні натерьохані.

Звернули наліво й сміло залишили за собою село, людей, живі істоти. Попереду — невідомість, пустелі, скали, дикі звірі... Але зараз хлопці того не відчують. Сонце світить весело, людей зустрічають, що ідуть з полонин, бербениці теліпаються по боках коней. Так буде й далі.

Але далі вийшло не так. Насамперед широко втоптана дорога стала вужчою. Із села йшла розложисто, багато скотинячих і людських ніг її топтало, ідучи в полонини й назад. Чимдалі — ставала вужчою: то там, то там відділялася гурма скотини праворуч або ліворуч, переходячи на ближчі полонини.

Ще далі — і вузька дорога перейшла в широкий плай, що вився по узбіччях та ломами. Ще далі — і плай повужчав, сталася з нього стежка, ледве помітна в травах. А ще згодом зникла й стежка — і хлопці опинилися самі серед зломів, згарищ і скель.

Куда тепер іти і де та Говерла? Коли дивилися на неї з села — бо весь час, ідучи Жаб'ям, мали пасмо Чорногори перед очима — здавалося, так легко буде її знайти: вона ж найвища, підіймається стіжком гостроверхим і гола. Коли ж зайшли у справжні гори — всі вони здавалися однаково

високими, а зрештою просто трудно було навіть розібрати, чи то гора перед тобою, чи що інше, бо ліс не давав змоги орієнтуватися.

Відважно рушили хлопці вперед, все ж надіючися, що кого — кого, а Говерлу — таки вони впізнають. Але чим більше йшли, чимдалі забиралися в гушавини лісів, на простори полонин, чим більше минали верхів, переконуючися, що і це не Говерла, і це, і це, — тим відвага їх ставала все меншою, а згодом уперше ворухнулося, що так, чого доброго, можна й заблудити.

Правда, кожне гнало від себе цю думку, нікому не хотілося самому перед собою признатися, що тобі ж, тобі першому прийшла ця ганебна думка до голови, але що ж, як укрити було трудно. Коли пробували крадькома оглянутися назад — бачили, що позаду дороги так само немає, як і спереду. Тоді морщили брови, робили серйозне лице, ступали завзято, лізли на скелі, спускалися в ізвори, знову вилізали з темноти наверх, але кожне знало, що всьому тому мусить прийти кінець.

Внутрішній нервовий неспокій тер кожного з них, і він ріс, цей неспокій, а не зменшувався. Рухи ставали рвучкими, хотілося все прискорювати й прискорювати ці рухи; там, де треба йти, — бігли, там, де треба лізти, — бистро видиралися. Дихали часто, але ще не чули втоми.

Безумно хотілося знати, що от вибіжиш іще на оцей горб, вдряпаєшся іще на оцю кичеру — і перед тобою розкриються любі околиці рідного села, церковця мила усміхнеться привітно, знайомі контури обрію одразу заспокоюючим пластирем ляжуть на стривожену свідомість. А потім хтось крикне:

— А ось наша хата! — і побіжить, на бігу крикнучи формулку прощання. І біглося скоро на той горбок, наче ноги самі несли. Але вибігалось — і замість рідних місць бачився ще ліс, ще урвища, ще пропасті. Оглядалось назад — а там таке, що навіть не віриться, ніби ти це пройшов. Направо, наліво — та ж безвихідь і страшна незнайомість. Найкраща дорога — все ж була вперед. І хлопці бігли. Саме бігли. Їм здавалося, що коли будуть бігти, то все ж кудись скоріше добіжать, скоріше скінчиться оце нервове внутрішнє тремтіння, скоріше будуть дома. Дома. Дома. За всяку ціну дома...

Але коли глянули на сонце, що воно вже торкається краями гори; коли усвідомили собі нараз, що від дому відділяє їх два дні дороги; коли сказали собі, що ночувати доведеться тут, десь під каменем... а вночі прийдуть вовки... блищатимуть їх очі в темряві; коли прийшли до пам'яті всі оповідання про те, як заїдали звірі людей у лісі, як

терзав ведмідь, видирала очі рись — стали одразу хлопці й дивилися один на одного.

Видерка заплакав.

— Це ви мене покегли суда... Йой, Божечку, що ми ту зробимо у лісі...

Хникання привело Олексу до себе. Одразу почув себе відвічальним⁵⁴ за становище, одразу злетіли з нього колективні страхи й влилася в серце індивідуальна сила.

— Но... Годі плакати. Тра нічлігу шукати. На ніч див'ючиси, нікуди не зайдем. А вранці, по — видкому, вже будемо знати, що робити далі. Може, ми вже під Говерлев, лиш не видко. А завтра роздивимося й знайдемо тоді корита...

— Тобі корита в голові, — обзивається Юр. — Ци ми ще вийдемо видцив...

— А чому ні. Єк видти суда, так видси туда.

Сказано було це твердо й авторитетно, але... але...

XII

Три дні. Три дні блукали хлопці по безвихідних дебрах, по найпущих лісах. Забиралися іноді в таке, що не сподівалися й вилізти.

⁵⁴ Відвічальний — відповідальний.

Обдерлися, попробували й порозбивали постоли, одяга шматтями висіла з усіх боків. Вже втратили надію вибратися коли з лісів. Безрадісно, тупо йшли нога за ногою, а ліс усе густішає, а скали все вищають, верхи їх криються в туманах. І тільки один Олекса не втрачає ні відваги, ні надії. Це він іде завжди вперед, це він вилізає на смереку, чи не вздрить чого, се він знаходить, де густіше ягід, бо поїли вже хлопці усе, що забрали були з дому. І нічого... Вершини за вершинами, безконечні числом і висотою, і немає їм рахунку, і немає їм меж. Як небо, як звізди на небі... І ліси безконечні, несходимі, густі й давучі, що налягають, як пісок, і душать, роздавлюють. І пропасті бездонні чорними заявами вишкіряються й ковтати хочуть, щирять зуби трухлявих пнів, позіхають жадібно... Та ще коли ясно кругом, коли бачиш хоч ліс чи верх, то все ж якось... краще тобі. А от як «калечают мречи».⁵⁵ Як білим саваном похоронним окутають все, що не бачиш нічого за два кроки перед собою і не знаєш, чи ти на краю пропасті бездонної, чи під стрімкою скалою. Нараз перед очима — от — от не виколов око — виринає з білої темряви сук, а другий тонкий штрикає тобі в ухо, а під ногами заплутаються якісь вірвовки чи ланцюги, які

⁵⁵ «Калечают мречи» — стоять тумани.

нерозривні, і падаєш лицем на якусь суччя — от коли хлопці втрачали вже всяку орієнтацію. Ставали безнадійно, потім сідали, чекали годину, й дві, й три, поки розгонить сонце туман, поки знайдеться можливість іти вперед, хоча, чому вони той напрям, у якому йшли, називали «вперед» — невідомо.

Юра й Видерка впали духом і на силах. Олекса тримався й на дусі, і фізично, вливаючи енергію в своїх товаришів. Він не думав, що так же можна блудити без кінця; він твердо знав, що колись, якимось, десь, а вони таки або вийдуть на дорогу яку, або до людей. Преці ж є тут дорога у горах, бо шляхи якісь на Угорщину тут ідуть. І пасуть же десь тут люди... Як прислухатися, може, учуєш трембіту.

Трембіти Олекса не почув, але коли виліз раз на високу смереку, аби хоч що — небудь окрім лісу побачити, то переконався, що вони все йдуть паралельно краєві якоїсь полонини чи взагалі якогось безлісного простору. Треба круто звернути наліво і вийдеш на чисте.

Олекса так і зробив. Подивився на сонце. Треба іти, щоб сонце було тобі все з правого боку. Навіть так, щоб трошки заходило тобі за спину — тоді є надія вибратися з лісу й стати на якомусь відкритому місці.

З останньою енергією рушили хлопці в похід. Годин зо дві ще блукали і то вже в таких хащах, що клаптя цілого з одежі не зосталося. Але зате нарешті побачили, що ліс почав рідшати, а он попереду й просвітки показалися. Окрилені надією, хлопці побігли вперед і скоро вийшли на широке, рівне, чисте місце.

Скільки око сягало — був єдиний безконечний зелено — жовтий простір. Це полонина. Трава тут така густа, що в ній не можна було просунути ноги. Бігти не можна було й думати: трава хапала, зв'язувала, й чоловік падав.

Зрештою хлопці падали просто від втоми, а впавши, вже лежали нерухомо. І тільки Олекса з криком: «Говерла! Говерла!..» — кинувся бігти вперед.

Дійсно. Перед очима, замикаючи собою обрій, підіймався величезний конус. Рівна скатертина полонини підходила аж під саму основу, а там уже синіли зарості якихось кущів. То, мабуть, жерей, про який так багато наслухався Олекса ще вдома. Оповідали, що ніби як зайти глибоко в жерей, то назад уже не повернешся. Є живий лабіринт кущів, які стома, тисячею гачків зачіпаються за тебе, хапають і рвуть одягу, хапають і рвуть тіло, зав'язують ноги і валять на землю, не дають устати, накривають зверху, і чоловік гине.

Олекса бачить сині плями біля основи конуса, рішає, що то дійсно смертовбивчий жерей, але не зупиняється в бігу. Насамперед то далеко, а потім то лише клапті: частина гори вільна від жерею й там певно можна йти. Зрештою, чи небезпека, чи дві, а це ж Говерла, ради якої стільки перетерпілося, то невже перелякатися й відступити? Олекса собі того не уявляв і тому біг. Збігши на горбочок, побачив, що полонина похилилася вниз і на тому просторі — ботей⁵⁶ овець...

Вівці... Значить, і люди... Живі люди... Куди бігти? До Говерли чи до живих людей? Завзятість перемогла, і Олекса кинувся бігти до гори.

Нараз почув якісь крики. Глянув — і побачив, що здалека до нього біжать люди, щось кричать, розмахують руками. Олекса нічого не розуміє. Але глянув убік — і обмер... Окремо від овець паслася рогата худоба. Звідти, з череди, відділився колосальної величини бугай і, похиливши лоба вниз, нісся прямо на Олексу.

Ззаду бугая, доганяючи його і гавкаючи, стрілами летіли чотири гірські пси. Це ті, що нічого і нікого не бояться, це ті, що на вовка один ходить, це ті, що головою чоловікові під пахву досягають.

⁵⁶ Ботей — отара.

Олекса одразу зрозумів вагу небезпеки, але іншого способу рятунку не знав, як бистрість своїх ніг, і тому рвонувся бігти. Одразу розвинув усю силу бігу, на яку був здатен, і понісся вниз, до лісу...

Та що ж... Прудко бігав Олекса. Ніхто в Печеніжині не міг його догнати, але пси доганяли, а за ним летів, ревучи, з кров'ю налитими очима, бугай. І не втекти би Олексі. Бистро наздогнали б його пси і, як дичину, розірвали б на шматки. А якби помилували — у ту ж хвилю наскочив би бугай і розтоптав своїми залізними копитами, роздавив вагою свого велетенського тіла.

Але, на щастя, трапився по дорозі рів. Мабуть, він був неглибокий, бо з dna його росли дерева й вершини їх підіймалися врівень із краями рову. Боки стрімко падали вниз.

Олекса не думав, що він робить. Страшні дикі звірі, що гнали ззаду, відбирали час, потрібний на орієнтацію, і Олекса, надбігши до рову, як був, у повнім розбігу, стрибнув прямо перед собою.

Це був ризик розбитися, впавши на дно рову, але доля берегла хлопця. Він попав на вершини смерек, що росли у рові внизу у вогкім ґрунті й густою щіткою підіймали вверх світло — зелене верхів'я своє. Гепнувши усією вагою, Олекса зломив кілька гілляк, і вони, опершиися на кількох нижчих міцніших ганках, пружинили й не давали

хлопцеві упасти. Обдер, правда, собі ногу, цілий шмат шкіри, але він того не помічав.

За кілька секунд підбігли пси, але стрибати побоялися. Стали над краєм яру й гавкали у чотири собачих глотки, аж у вухах лящало.

Тут же за ними надбіг бугай. Теж став на краю обриву й бив копитами у землю, вириваючи її цілі шмаття з травою.

Слідом за звірами, видно було Олексі, бігли люди. Напереді хлопець, трохи, може, старший Олексі, а ззаду старший чоловік.

Ось і вони надбігли до яру. Молодий підпасич почав одганяти псів, а пастух з усього розмаху хльоснув герлигою бугая по лобові.

І — дивна річ. Удар сей був для бугая все одно, що удар соломиною, але все ж страшна звірюка перестала ревти. Бугай якимось аж ніби засоромлено навіть відійшов убік і одразу почав пастися. Як бистро розлютився, так само бистро й упав його гнів. Підпасич тим часом одігнав собак. Забрав їх із собою, погнав і бугая.

Пастух високий, але сильно збудований чоловік, у чорній вивареній у маслі сорочці, таких же гатях, аби «нужя си не запложувала»; на голові умащена крисаня віковичної давності, у зубах люлька. Він стояв на краю рову й дивився на хлопця, видимо, спочатку сам стараючися

оприділити, що це за проява й які причини могли загнати її аж сюди.

— Що ти за їден?

— Я си називаю Олекса. Гедя мій називаєси Василь Довбуш. Сидит у Печеніжині. Я ту не самий: два моїх товариші є ще тутка зо мною...

— Таких, єк ти?

— Таких, єк я.

— А де вни?

— Я зара не можу сказати, бо не знаю, куди біг. Я злізу, то буду їх шукати. Ми вийшли з лісу.

— Тут кругом ліс. А єк ви сюди попали?

— Я вам усе оповім, лиш єк мені си ід' вам дістати?

Пастух усміхнувся.

— А єк ти туди зліз, так і назад...

Ясно було, що з землі сюди ще можна було стрибнути, але звідси назад на землю — то вже годі.

— А ти не скалічивси, єк скакав?

— Здає ми си, що ні. Лиш обдер — сми зі шкіри ногу, ади, кров чюрит.

— То байка. Злізай, сарако, вниз. Лиш там мочер, то дивиси, де сухіше. І йди гет, у мою праву руку утуда. Там є вихід. І я туду надійду.

Олекса поліз униз. Там було темно і вогко. Нога грузла в холодній грязюці, а де її поставити на сухе місце — не було видно. Часом загрузав Олекса

так, що ледве витягав ноги. Що й без того його вбрання було не першорядної свіжості, а тепер і поготів. Пару разів зачепився за невидиме суччя під ногами і впав. Тож коли виліз на світло, було на що подивитися. Старий вівчар лиш головою похитав.

— Єк же ви суда си ізнайшли?

Олекса розповів, як умів. Пастух тільки хекав слухаючи.

— Що то є дурне, — оприділив потім. — Таже ми, гірські люде, вік наш, сказати, ту проводимо, але тих трох порогів не знаємо, а ви, молодежи, хтіли ізнайти... Є гроші, є, слова нема, лиш гляба їх дістати. Три нни, кажеш, биндили... Могли би — сьте й три тижні блукати і все по однім місці. Бо то й таке буває. Ходит — ходит чоловік, му си здає, ніби гет далеко увійшов — а він докола їдної кечери си крутит. Шіське ваше, шо ше трафили на полонину, бо могли би й смерті пожити.

— Медвідь?

— Ни конче медвідь — вепер.

Олекса відхитнувся.

— А ту й вепрі є?

Перед сею звіриною, що про неї тільки розповідали в Печеніжині, Олекса мав респект. Він наслухався, яка то немилостива звірюка, що «ви' неї й ретунку нема». Коби знав, що водиться на Черногорі, то, може би, й не пішов... Зрештою, раз

уже все перебуто й Говерла ось тут, то пошукати скарбів Олекса таки пошукає.

— А де Говерла? Та це ж Говерла.

— Ні. Се не Говерла, а Хом'як.

— Хо — м'я — ак...

— Таже Хом'як. А Говерла ей де. Під угорський хитар тра йти.

— То се не Говерла... Се Хом'я — а-к...

В голосі хлопця почулися сльози й стільки розчарування, що старому жаль стало.

— Та то оннаково. Ци би й до Говерли ви си допхали, оннаково би нічо не знайшли. Ти вже мені вір.

Але Олекса не міг примиритися з думкою, що стільки трудів, стільки боротьби, голоду, страху, риску та ще попереду батькова тіпанина — і все те за пусто — дурно. Цілком...

— Нічо, нічо... Ти не журиси, — потішив вівчар. — Тобі ще довго жити на свікі, то ти собі заробиш грошей. Ти ніколи не надійси на гулеві гроші. То гроші непевні. Легко прийдуть — легко підуть. Оті, що запрацував—єс своїм горбом, — то лиш твої.

Олекса не міг витолкувати старому, що, властиво, не по гроші йшов сюди, що, можливо, знайшовши гроші, тільки подивився б на їх блискотіння та й пішов би геть; інше щось тягло Олексу в гори, але що — не міг би пояснити.

XIII

Прийшли Юра з Видеркою. Обдерті, зморені. Ватаг лиш головою похитує.

— Видев, їсти хочете, а я не маю що вам дати. Най уже прийдемо вечір ід стаї. Недовго вже — туй — туй затрембітают.

Ішли до овець. Пастух, як і всі люди, що живуть у самотності, вголос роздумував.

— Єк же то би вас ід хатам направити. Самих пустити не мож, бо хуч єк дорогу розкажи — зблудите. Вивести вас на дорогу? Нема кому. Бо нас мало, пастухів, ади, та ще оден захворів.

— Захворів... — механічно повторив Олекса. Він ледве чув, що говорить дядько, бо всі думки його були коло Говерли. Чи пробувати йти далі, чи вже таки облишити. Тим більше, що хлопці, мабуть, не захочуть іти, а самому... тепер він знає, що то значить...

— Ає, занедужилоси. Гостец, видеv. Ломит ноги, крижі. Хирбет — гет цілком усього ломит.

Помовчав.

— Се коби барсучого сала, то би натер. Лиш де го взети? Дає там му ватаг гістівника пити, а що з того.

І знову помовчав, безперестанно смокчучи свою люлечку.

— Думкую все, єк же то вас ід хатам ісправити. Видев, мете жити у нас, докив хто з мішенників⁵⁷ ци домарєт⁵⁸ си з'євит. Шкода. Ще вчера був оден чоловік из Жеб'я — Ілци.

Прийшли до овець. Два пастушки з цікавістю поглядали на наших хлопців, бистро знаходячи достойні висміювання речі. Потім шепотіли їх один одному й порскали сміхом.

— Но, но! — наставляв їх пастух. — Ви би краще дали шо їсти хлопцям, бо вни три нни не їли.

У одного з пастушків знайшовся шматок кулеші в тайстрині... Він розломив на три частини й мовчки давав. Першому чомусь Олексі. Але той не брав.

— Декую... я не гол оден...

Юр і Видерка здивовано глянули на товариша. Що він плете? Коли от два дні вони нічого не їли, окрім ягід. Та й тих скупо, бо доводилося вештатися по таких сиглах, де на землі сама фол.⁵⁹ Або в заростях непрохідних. Хлопець, що давав

57 Мішенник — газда, який віддає вівці на випас.

58 Домарєт — господарі, які живуть вдома.

59 Фол — опалі голки хвойних дерев.

кулешу, так і зостався з протягнуною рукою. Вмішався вівчар.

— Де не голоден? Три нни ходите лісами. Їдж...

Олекса взяв кулешу і подякував. Їв не спішачи. Одвічна постанова селянської культури, одвічний постулат: ніколи не показувати, що ти голоден й ніколи жадібно не їсти. Шматочки були маленькі, голоду не заспокоїли, а тільки роздражнили. Але зате процес угощання — з одного боку, й приймання — з другого, зблизили хлопців.

Наші сиділи й роздивлялися. Перед ними розгорталося поволі невідоме й цікаве полонинське життя. І в них дома вівці, і вони знають, як їх пасти у горах, але яка велика різниця! Та де — і порівнювати не можна...

Ось обважнілі, з повними вименами дійні вівці. Вони вже нетерпляче чекають знайомого звуку трембіти, щоб бігти скоріше до стаї й увільнитися від надбалого за день тягаря. Старі вівці, що знають уже всю поведінку, займають зарані крайні позиції, щоб, як тільки почується звичайний звук «Гісь, гісь!» — щоб одразу першими розпочати хід, першими прийти до стоїща, першими здоїтися.

Молоді дійні ще не зтямили собі полонинської поведінки, тож пасуться де — будь,

часто відбігають вбік, і тоді накликає їх пастух покликом «Бир — р-р!..». Коли яка занадто відійшла або не слухається поклику — ліниво підійметься який пес, ліниво зайде збоку і, ліниво гавкнувши раз або два, прикличе вівцю до порядку. Барани держаться окремо з усією своєю баранячою повагою. Але як він не держиться, а зразу видно, що він дурний як баран. Найбільший із них тримається не з меншою повагою, як директор або швейцар великого банку. Він шутий; очевидно, й роги втратив, боронячи своєї баранячої поваги.

Ватаг пішов до свого колеги; він пасе воли сьогодні жолобом — це була кітловина між двома горбами, по сусідству. Звичайно він пасе у джеморах, у гущавині з невисоких кущів, де вола видно й він не може відблукатися. Але сьогодні перемінів пашу.

Вівчар пішов оповісти цікаву пригоду сьогоднішнього дня — як приблукалися хлопці, що прийшли шукати скарбів на Говерлі. Посміються удвох із таких шукачів.

Пастухи й наші zostалися самі й перебалакували, як у нас і як у вас. Виходило, що печеніжинським хлопцям нема чим похвалитися перед самими справжніми гірськими жителями. Сама вже серйозність масштабів пригнічувала. А головне — скільки ж то знають ці гірські хлопці такого, про що наші й поняття не мають.

Скажім — ведмідь. Печеніжинські хлопці знають, що такий звір десь є, але як він виглядає, можуть догадуватися лише з опису. А ці хлопці на власні очі бачили ведмедя і то не раз. Показується, окрім того, що це дуже хитрий звір. Особливо хитрість його виявляється ось в чім. Обгорожується стоїще на полонинах не звичайним воринням, а так званими дінницями зломів смерек. Рубають смереки, валять їх вздовж границі то вершаками, то гузарями до себе. Суччя на тих смереках обтинають укісно, лишаючи довгі шпиці. Ці шпиці стирчать в усі боки, а між ними постає зрубане суччя, там сохне й стає хрупким.

І це все робиться так, власне, проти ведмедя. Насамперед щоби він не переліз через дінницю, шпиці його будуть колоти. А по — друге, коли відважиться й таки полізе, то, ступаючи суччям, буде його ломити, наробить тріскоту, збудить псів, ті людей — і кінець охоті. Так от старі ведмеді нічого того не бояться, бо мають спосіб.

— Він, ади, мудріший, котрий старий. Він наловит стропу моху у кожду лапу та й так іде верх ломів. Мох сучче не ломит, та й не чути медведя. А лиш переліз через дінницю, тоді одразу кидає мох, хапає вівцу ци там ерче й кікає. Тогди вже хуч і наробит лому, хоч і побудит псів та людей, то вже му оннаково. Тогди вже медведя не запре й не йме жядна сила...

— А ти вигів медведя? — це допитується Видерка молодшого з хлопців у таємній надії, що хлопець соромливо відповість — ні... і тоді можна буде посміхнутися й тим скинути чужий ореол вищості. Але хлопець — пастух відповідає рівнодушно:

— А чому ні?... А моя сестра застрілила медведя.

— Сестра?...

— Ає. Маріка. Вна пасла вівці...

— Де? Тут? На полонині?

— Є, не... Лиш наша хата повисоку, май далеко на узліссі. А з лісу вийшов тот великий. Вівці си спуджели та й в розгін, а вна, Маріка, ізберат вівца та жене перед собов. А медвідь за нев. Він, сказати, не за нев біг, а за вівцема, що і на позаду май, то він на ню насідати. А ту воринє. Вівці пиштрикли поцerez воринє, а вна за ними, а медвідь туй. Туй мав ї хапати.

А в неї пістолетко було за пазухов. Вна лиш обернуласи та з того пістолети бурр у пащу медведєві, бо він пащу роздепив. А сама далі за вівцема. Пригнала вівци д'хаті та й каже мамі: «Здає ми си, що — м медведя застрілила». — «Де?» — «А там і там».

Пшли неня — діправді, застрілений лежит медвідь. Лиш не змогли неня самі нести, аж увечірох гедя прийшли.

— А велика твоя сестра?

— Менча мене.

— А кіко має років?

— Ци я знаю? Менше мене. Я вже на дерево лазив, ек вона у нас си ізнайшла.

Виходило, що тій амазонці, що так орудувала пістолем, ще й кремневим, було років одинадцять — дванадцять. Наші хлопці проймалися повагою до гірських дівчат.

Або чи наші хлопці знали, які існують способи на відобрання молока в овець? А тут вони махом довідалися про цю таємницю й показалося, що то цілком проста річ.

— Тра взети сліпше та й рапавку, покласти у горнец та й спечи на ватрі. Витак вісушити добре, зітерти на порох та й тим порохом усипати вагаш. Ек вівца тот порох переступит, кинеси їй на ікру поганий струп, вівца не даеси доїти та й молоко пропаде.

Але як у військовій техніці виробляється броня, якої не проб'є жодна гармата, а потім на тому ж заводі виготовляється гармата, яка саме цю броню проб'є, так і тут: проти злого насланя існує відворот. Лише показується, наслати лихе легко, а відвернути його вже далеко трудніше.

— Се треба знати, де в одній купі б'є дев'їть головиц. Звідти з кожної головици набрати по дев'їть головиц. Ту воду нести до стаї лиш так, аби

не розсипав та й сі не обзиравав. Делінь урубай дев'ять трісок сліпого дерева.

— Що то — сліпе дерево?

— А що ти го рубаєш, а на него не дивиши
— то є сліпе дерево. І має бути ружне: євір, скоруха, бук, дубина, смерека — усеке.

— А єк же ти потрапиш, не дивившиси?

— Напомацки шукай. І тни напомацки. По шкаберці з усих дев'яти деревин. А йк укнеш уже дев'єту шкаберку з дев'єтого дерева, тогди аби ліг долілиць на череве та й так аби — с ліз черевом аж до стаї.

Наші хлопці крутять головами. Це вже... Особливо як далеко. Але труднощі на тому не кінчаються. Прилізши до стаї, треба випросити з неї усіх людей і так сховати ті тріски, аби ніхто не міг знайти. А далі — знайти двох щасливих людей. Коли наші хлопці пробували допитатися, яким же критерієм мають оприділятися ті щасливі люди, то не могли добитися точних вказівок.

— Єк кемуєш!.. На кему, ади, тра спадати...

Так — от, вибравши після вказівок «кеми» двох щасливих людей, з ними треба зробити «живу ватру». Жива ватра — це вогонь, здобутий предвічним способом тертя дерева об дерево. Ця ватра взагалі грає велику роль у гуцульськiм побуті, а на полонині й поготів. Вона має магiчне значення, й в моментах особливої важності все мусить

фігурувати вона, а не звичайний вогонь із губки й кресала. Через десятки віків проніс гуцул пошану до того першого способу, яким уперше здобула людина вогонь на землі.

— Єк єс наклав тоту живу ватру, маєш класти туду сліпе дерево. Ік вна перегорит, з него взети дев'ять вугликів і кидати в ту воду з головиц, рахуючи назад.

Рахувати назад — це значить говорити — не дев'ять, не вісім, не сім і так далі — аж до одного. Всю цю процедуру проробити дев'ять разів, а тоді йти на струнки й покропити тою водою струнки. Мало того.

— Сідай на сідець та мий тов водов кожді вівці ікру й перехресте. А шо зістане води — віднеси у таку скалу, де ніхто не може знайти, й там вилий...

Зрештою можна цю воду зужити й інакше. Якщо хочеш своєму недругові «збавити молоко», то візьми й вилий цю воду «під єго хитар». То вже йк маржина перейдет це місто — ото! Вже ніхто не зверне їй молока.

І слухають наші хлопці отої усеї розповіді й думають: які ж то тут, у горах, і пастухи ж премудрі...

XIV

Олексу відразу захопило полонинське життя. Все йому тут подобалося. І тихий шелест шуварів, коли вони ото зашепочуть, ніби мислять уголос, а про що? Коби знати. І оці ботеї овець, що, мов хмарки легенькі, пересуваються по світлих тлах полонин. Он два пастухи зійшлися — далеко їх видко. «Наш» зіперся на свою гирлигу і стоїть у мальовничій позі; сардак трохи вітер одвіває. А той, воляр, далеко одставив від себе свою довгу трембіту й кінець її обіпер на землю. Олекса дивиться — а не знає, що то красиво. Не знає свідомістю — несвідомо очей одірвати не може. А на обрїю отой Хом'як. Вже не сердиться більше на нього Олекса, що він не Говерла. Хмара біла повзе й зачіпається за гору, за саму вершину; хвильку затримується, потім повзе далі, але клапті її лишаються то там, то там і розтають, не знати де діваються. От іще зараз було щось, якийсь шматок білого серпанку, закривав якусь улоговину — і нема, нічого нема на тім місці. А ще хвилька — й на цілім Хом'яку ні одної хмариночки. Олекса дивиться — і усмішка застигає на його обличчі. Все тут його чарує, все вабить його очі.

Собаки... Он лежать кудлаті, здорові. На одну з них вівчар крикнув.

— Унене — дрейте — е...

Олекса вперше таке чує. Ватага запитати ніяково, як старшу людину. Питає потиху хлопців:

— Що то він скричев на кутюгу?

— Бо то пес волоський, по — нашому не розуміє, лиш по — волоськи.

— Чхалла! Чхалла! — кричить собі пастушок.

Пес підіймає голову, але не розуміє, до чого тут така нестосовна команда.

А Олекса слухає — і знов усміх застигає на його обличчі. Все тут нове, прекрасне. Жив би та й жив тут і додому б не вертався. А ще хлопці так поетично вміють говорити. Може, при ближчій розгляді особливого нічого в тих хлоп'ячих оповіданнях не було, але Олексі то подобається, і він слухає залюбки.

— Наша полонина — то найкраща у світі. Велика, красна. Маржини багато: воли, корови, коні, кози, вівці, свині... Се наш ботей. Нас трьох до него. А таких ботей у нас штири. Оден вівчер даеси на сотце — тож собі зрахуй тепер, кіко у нас овец самих.

Ні Олекса, ні тим більше пастухи не могли того зрахувати і вкладали то все в одно поняття — багато. Мати чогось багато... це так підіймає. Олексі рідко доводилося в житті переживати це почуття, бо у його геді ніколи не було багато, окрім хіба злиднів. Але часом як привезуть гедя хмизу з лісу — дозволить пан назбирати на топливо — то

Олекса, бувало, вийде та й любиться: так йому чомусь мило поглянути, що от багато хворосту. Тепер він знаходився серед дійсного багатства. Правда, воно було не його, але мимо того яскравість отого почуття для Олекси не зменшалася. Він відчував багатство колективу, як своє власне. Тому розумів і гордість пастушків оцих, що так захоплено оповідали про велику кількість овець, кіз, корів на «їхній» полонині, хоч із тої скотини «їхнього» не було й одного хвоста.

«Ає... Наша полонина до всього». То є полонина лише для овець або лише для коней, бо тверда трава, швари високі, острі, «зарубують език худобині, то там би вже маржини не пас. У худоби език мнєкий, а у конє — твердий, не боїтси остий».

Особливо ж вихвалювали пастушки свого ватага. Після їх слів, то була якась надзвичайна істота.

— Такого другого нема на всі гори ватага, йк наш. Він усе знає... Нема нічого на світі, аби він не знав...

Був колись у царській Росії міністер Канцрін. Так він казав про себе: «Я все знаю. Я навіть не знаю того, чого я не знаю». Невже на полонинах гуцульських знайшовся двійник царського міністра в особі ватага? В усякім разі, молодим пастухам їх ватаг імпував, і то сильно. «Таже він, рахувати, усі гори і полонини знає».

Якщо се було дійсно так, то справді ватаг був особливий, бо чарів, до полонини потрібних, існує безконечна кількість. Тут, далеко від людського житла, нечиста сила підстерігає чоловіка й худобу на кожному кроці. Зазивайся й не відверни того нападу відповідними чарами у відповідний момент — і готове нещастя. Тому з давніх — давен повелося, що ватаг він же і волхв. Він мусить дійсно усе знати, щоб можна було йому довірити кілька тисяч худоби. Зрештою навіть з чисто економічного погляду. За законом полонин, вівця чи корова може згинути, але дат з неї, що його мусить віддати ватаг восени, не пропадає, і як мав ти за кожний міртук молока дати бербеницю бринзи восени, так і маєш. Отже, ніяк не вигідно ватагові, щоб у нього пропадала худоба. Значить, треба знати чари. Але й без чарів — скільки ж то справді мусить знати ватаг. Насамперед знає полонину краще своєї долоні. Бо до долоні навряд чи коли заглядає, а на полонині щодня мусить визначити пастухам, де їм сьогодні пасти: кому у чегір,⁶⁰ де ще є густо туршуків,⁶¹ кому у згари та ломи, тобто такі місця, де можуть пастися лише кози. Як

⁶⁰ Чегір — чагарник, зрубаний ліс.

⁶¹ Туршук — молоді дерева.

забредуть у каміння та трупи дерев, то часом і кіз не видно, лиш голівки мелькають та чути, як тріщить сухе галуззя попід ногами. Ніхто там не піде, де коза. Бо відомо ж, що у кози нога «до половици Божя, а до половици дідьча». Корови мають пастися на полях, незарослих рівнинах, або ріжнями та прелуками у лісі. Зрештою рогату худобу пасуть і в заломах, де багато поломленого й поваленого бурею лісу. На коні інша місцевість, на вівці інша, на свині інша, і все це ватаг мусить знати.

Треба пам'ятати, на скільки разів стане паші на якому участку, щоб не вигнати худоби на спашене вже місце; треба пам'ятати, де, коли й що паслося, бо тут існує «багатопасна» система, «багатопільна»; одно пасовисько можна використати різними родами худоби, тільки треба знати, кого й після кого посилати.

Ватаг пам'ятає, у кого скільки й якої худоби, чиї вівці позначені биркою, а чиї пічкаті, бо їм вирізано пічку в усі. Один газда мітить свої вівці стрівкою, другий розколнює вухо раз або двічі, третій засилнює дріт або волічку — всякий позначає по—інакшому, і все це знає ватаг. А рогату худобу то вже «пешнуют», кладучи який знак на роги. Той випалить який номер, той ініціали свого порекла, той волос дьогтем вимаже. Усякі є «знаменета» — і всіх їх мусить пам'ятати ватаг. Пам'ятає, скільки

міртуків дала весною кожна худобина, отже, стільки за те бринзенок бринзи та вурди треба дати восени, а скільки вже в той рахунок забрав мішенник за протяг літа. Треба знати, з ким угода була на міру, а з ким на вагу і кому який дат з того припадає. Та зрештою хіба можна перерахувати все, що ватаг мусить знати? Він дійсно «все знає» і як воєначальник арміями, обозами, різними родами зброї й комбінаціями їх, так ватаг повеліває турмами овець, ботеями кіз, стадами коней, чередами рогатої худоби.

Отже, не диво, що ватаг імпонує хлопцям: не кожному з них за все своє життя доведеться вислужитися до звання ватага. Почесне й високе то звання у гуцулів. Се ж ватаг годує усе село; се ж він у порядку держить худібку людську, тобто весь достаток гуцула, яким він може прожити себе й свою сім'ю без поля, з убогим клаптем городу чи без нього, без ремесла або хоч і з ремеслом, та без реальної змоги його використати.

Олекса стільки наслухався про ватага Гната від хлопців, що хотів уже його побачити, що воно там за чудо таке. Пастухи є і в Печеніжині, але — не та марка. Пастух печеніжинський — це убогий кустар у порівнянні з ватагом, директором великого виробничого заводу на полонинах.

Пастушки поглядають у бік стаї — чого ж досі не чути трембіти. Нетерпеливляться й вівці. Мов

судної труби архангела, чекає все живе звуку трембіти на полонинах — і от дочекалися.

Зблизька, коли ревне тобі цей апарат над вухом, трудно признати його за інструмент музичний. Але тут, серед німих гірських просторів, на тлі верхів із розлогими скатертями — полонинами внизу; коло оцих отар овець, що округлими плямами вирисовуються по безконечнім трав'янім морі; тут, де сонце сідає за гострий верх і вже золотить нескупо краї, де повітря напоєне запахами й колишеться разом із звуками трембіти — о, тут трембіта — чарівний інструмент, і немає кращого в світі. Затужить — заспіває одвічну просту мелодію пастушу — і здавить тобі серце солодкою тугою.

Що в ній, у цій мелодії? Нічого. Кілька нот. Проста вона, як рельєфи сих гір. У них теж одна лінія, дві — і вже весь контур. І коли порівняти з людським бароко чи якимось...надцятим Людовиком, де сотні ліній переплітаються в сітку й творять ніби рисунок — єдина лінія гірського рельєфу здається бідною. Але... хто б не був ти, то коли раз бачив ту лінію контурів гір — вже ніколи її не забудеш. І в житті згадаєш, як найкращий свій спомин, і на постелі смертній, як жаль невсипущий, що розстаєшся з тою красою і ніколи вже більше її не побачиш. Так і мелодія пастушої трембіти. Нескладна вона, кілька звуків у ній, але чому ж

вони так хапають за серце? Чому і радість, і туга прилетять із тими звуками до тебе, і нервовий якийсь дрозд пройде тілом, мов фізичний знак найвищого захоплення. Сонце шле останні промені свої, вже далеко ботей овець — а вони летять, а вони несуться, ті звуки, не знати звідки... Чи то з позолоченої хмарки отієї над вершиною гори, а чи просто то глагол небес доноситься до тебе і кличе?

XV

Пастухів то вона кликала, трембіта, просто на вечірню роботу, на скромне поживлення і сякий — такий спочивок, якщо так можна назвати оте перебування між сном і діяльністю, в якому знаходяться цілу ніч пастухи. Ожила отара, повскакували пси, вівчарі займають кожний своє місце. Двоє йдуть попереду ботей, один іззаду, підганяючи одсталих покликом: «Гісь... Гісь...» А як наперед яка вівця вихопиться, то на неї кричить: «Пррст... Пррст...» — і звичайно вона слухається. Баран часом із великого свого ума наставить лоба і не хоче йти. Тоді підбігає пес, злегка кусає за бік — і баран хоч — не — хоч біжить на місце. А як пес зазівається — пастух уцідить буком по спині так, що відхочеться бігати. Так і посуваються в порядку вівці раз призначеними «цепами». Будь — де гнати овець не можна, бо міг би пригнати на сукровище,